

अथ यङन्तः ।

४६०. विष्णुजनाद्येकसर्वेश्वराद् यङ् पौनः पुन्यातिशययोः ।

चेक्रीयतसंज्ञोऽयमित्येके ।

पुनः पुन रतिशयेन वा भवतीत्यर्थे भूधातोर्यङ् । धातो द्विवचनम् ।

४६१. नरस्य गोविन्दो यङि विष्णुरहितारामान्तस्य तु त्रिविक्रमः ।

धातुसंज्ञा, तिबादयः, डित्वादात्मपदम्—वोभूयते, वोभूयते । मीनाति
मिनोति इत्यादे वर्णान्तविधित्वान्नरस्यारामो न स्यात् । तेन प्रमेयीयते

अमृता०—४६०. विष्णिति । विष्णुजनादिश्चासौ एकसर्वेश्वरश्चेति विष्णुजनाद्येक-
सर्वेश्वरः, तादृशाद् धातोर्दत्तरे यङ् प्रत्ययो भवति पौनः पुन्ये अतिशये वार्थे । पौनः
पुन्यमातिशयं वा क्रिया विशेषणं, यङ्स्तु तद् द्योतकत्वम्, तच्च मूले वाक्यार्थकथने स्पष्टी-
कृतम् । वा शब्दस्य विकल्पवाचकत्वाद् धात्वर्थस्य मुख्य गौणभावेन प्रतिधातौ ह्यभयार्थो
प्रयोक्तव्यौ, नतु युगपदेकस्मिन् ।

अत्रायं विवेकः—धात्वर्थः क्रिया तावद् द्विविधा—प्रधानरूपा गुणीभूता च । यथा
तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्लेदरूपसाध्य व्यापारस्य प्रधानरूपत्वम्, तथा तदुपकारकस्याधि-
श्रयणादेः (चुत्यां स्थात्यारोपणाग्नि सन्दीपन-काष्ठादिप्रक्षेपणादेः) साधन व्यापारस्य
गुणीभूतत्वम् । तथैव ग्रन्थकृतापि—क्रियामात्रस्य जन्यजनकान्तर्भूतत्वमस्तीति वक्ष्यते
कारकप्रकरणे । तत्र च प्रधान रूपायाः साध्यत्वाज्जन्यत्वम्, गुणीभूतायास्तु साधकत्वा-
ज्जनकत्वम् । यद्यपि जन्यजनकत्व समवायेन व्यापारः सम्पद्यते तथापि यदा विक्लेदनात्मक
प्रधानक्रियां सम्पाद्य क्रियान्तरव्यवधानेन पुनः सैवारभ्यते तदा तस्याः पौनः पुन्यम् ।
यदा तु तत्क्रिया जनकाधिश्रयणाद्यात्मिका गौणक्रिया शीघ्रमतिशयश्चानुश्रीयते तदाति-
शय्यं भृशता वा गम्यते । अतश्च प्रत्येकधातौ हि मुख्यगौणभावेन पौनः पुन्यातिशययोः
सम्भवाद् युगपदुभयार्थे यङ् भवतीति सिद्धान्तः ।

अमृता०—४६१. नरस्येति । यङि परे नरस्य गोविन्दो भवति, विष्णुरहितस्य
नरस्य अरामस्य तु त्रिविक्रमः स्यात् ।

धातुसंज्ञेति—सनाद्यान्तश्च धातव इत्युक्तसंज्ञा वलादित्यर्थः । तिवादीति आदि
पदेन शप्—यकोर्ग्रहणम् । वोभूयत इति—अरामहर एयोरिति यङोऽरामहरः ।
वोभूयत इत्यत्र तु अरामहरो रामधातुक इत्यनेन ।

अथ यङन्ताः

बाल०—विष्णु । एकः सर्वेश्वरो यस्य स एकसर्वेश्वरः, विष्णुजनादिश्चासौ
एकसर्वेश्वरश्च तादृशाद्धातोर्दत्तरे पौनःपुन्येऽतिशये च गम्यमाने यङ् भवति । पौनःपुन्य-
मतिशयश्च धातोरेवार्थः यङा सहोच्यते इति ज्ञेयम् ॥४६०॥

इति दुर्गः । विष्णुजनादीति किम्—भृशमीक्षते प्रेक्षते वा । एक सर्वेश्वरात् किम्—भृशं जागर्त्ति ।

४६२. न शुभ रुच गृणातिभ्यो यङ् ।

मुहुः शोभते ।

४६३. सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अत्ति अश ऊर्णोतिभ्यश्च यङ् ।

ननु मीनाति मिनोति दीडां नरस्य गोविन्दे कृते चतुर्व्यूहं बिधौ सति तेषामारामहरः कथं न क्रियते ? तत्र परिहरति—वर्णान्तविधित्वादिति । तेषामाराम पाठस्त्वन्तस्य भवति न त्वाद्यस्य, एकवर्णविधिरन्ते प्रवर्तते इति न्यायात् । तेनात्र नरस्य गोविन्दो यङीत्यादिसूत्रेण मीनात्यादीनां नरस्यारामो नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । तच्च कलापवृत्तिकृतो दुर्गसिंहस्य प्रयोगेण समर्थितम् । व्यावृत्तिमाह—भृशमीक्षते प्रेक्षते वेति । प्रशब्दस्य प्रकर्षार्थद्योतकत्वात् तेन पौनः पुन्यं सूचितं, भृशशब्देन चातिशयम् । ईक्षतेविष्णु-जनादित्वाभावात्, जागर्त्तस्त्वेकाधिकसर्वेश्वरत्वात् यङा प्रवृत्तिरिति भावः ।

अमृता०—४६२. न शुभेति । शुभ रुच दीप्तौ, गृशब्दे इत्येतेभ्य उत्तरे यङ् न स्यात् । विष्णुजनाद्येक सर्वेश्वरत्वादिषां यङि प्राप्ते निषिद्धम् । गृणातीत्यनेन गृनिगरण इत्यस्य तु स्यादेवेति ज्ञाप्यते । कथं “शोशुभ्यमाना वसुधा तदाभवदिति ? उच्यते—शुभ भासने इत्यस्यायं प्रयोगो न तु शुभेरिति ध्येयम् । नच तर्हि शुभधातोः प्रतिघो निष्फल इति वाच्यम्, चक्रपाणौ शोशुभीति इत्यपप्रयोग वारणावश्यकत्वात् ।

अमृता०—४६३. सूचीति । सूच पैशुन्ये, सूत्र अवमोचने, मूत्रप्रस्रवणे एतेभ्यश्चुरा-दिभ्य उत्तरे तथा अट गतौ, ऋ गतौ, अशभोजने, ऊर्णू आच्छादने इत्येतेभ्यश्चोत्तरे यङप्रत्ययो भवति । तत्र सूच्यादि त्रयाणामेकाधिक सर्वेश्वरत्वात्, अटादि त्रयाणां विष्णु-जनादित्वाभावात् तथा चोर्णोतिरुभयत्वाभावादप्राप्ते विधानमिदम् ।

बाल०—नरस्य । यङि सति नरस्य गोविन्दो भवति । विष्णुरहितश्चासौ अरामान्तश्च तादृशस्य नरस्य तु त्रिविक्रमो भवति । नी प्रभृतयो विष्णवो वक्ष्यन्ते तैरहित इत्यर्थः । बोभूयत इति ‘अरामहर ए-अयो’ रित्यादिना अरामहरः । बोभूयत इति ‘अरामहरो रामधातुक’ इत्येन नरामहरः । मीनानि-मिनोतीत्यादि लक्षणोल्लेखः । मीनाति-मिनोतीत्यादिनेति वा पाठः । वर्णान्तविधित्वादिति अरामस्येति शेषः । यत उक्तम् ‘एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्तते’ इति अन्त इति वर्णान्ते सर्ववर्णान्ति इति यावत् । अतो नरस्यान्त आरामो न स्यादिति । प्रमेयीयत इति अत्र नरान्तो गोविन्दविधि-स्थानमित्यारामः स्यादतः समाधानं कृतम् । भृशमिति क्रियाविशेषणम् अतिशयमित्यर्थः । प्रेक्षते इति प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचकत्वात् पुनः पुनरीक्षयेत्यर्थः ॥४६१॥

बाल०—न शुभ । शुभरुचदीप्तौ, गृशब्दे इत्येतेभ्य उत्तरे यङ् न भवति । मुहुरिति पुनः पुनरित्यर्थः । एवं भृशं शोभते ॥४६२॥

बाल०—सूचि । सूच पैशुन्ये, सूत्र अवमोचने अवमोचनं वेष्टनं सूत्रम्, मूत्र प्रस्रवणे

सोसूच्यते । अश भोजने अशाश्यते । अशूडोऽपीत्येके ।

४६४. विष्णुजनात् साराम यस्य हरो रामधातुके ।

४६५. क्यस्य तु वा ।

सोसूच्यते । असोसूचिष्ट । सोसूचाश्चक्रे । ऊर्णोन्नयते । अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ—बोभुजिता, बेभिदिता । साराम ग्रहणान्नेह—ईष्यता ।

सोसूच्यत इति—षोपदेशत्ववर्जनेषु सृप्लृ प्रभृतिषु पाठादस्य विरिञ्चि त्वाभावेन न षत्वम् । अश भोजन इति न्याससम्मतः । अशूङ् व्याप्ताविति पाणिनीय धातुवृत्तौ धृतः । अशाश्यत इति—सन्-यडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति अरामसहितस्य श्यइत्यस्य द्विर्वचने नरविष्णुजनानामादिरर्थात् शराम एव शिष्टः, ततो विष्णुरहितारामस्य त्रिविक्रमः ।

अमृता०—४६४. विष्णुजनादिति । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य अराम सहितस्य यरामस्य हरो भवति । धातोरित्यधिकारात्तस्यैवात्र यराम लोपः प्रासङ्गिको नतु प्रत्ययस्य । तेनपच्यत इत्यत्र तु न ।

अमृता०—४६५. क्यस्यत्विति । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य क्य प्रत्ययस्य तु यरामस्य हरो वा स्यात् । क्येति क्यङ् क्यनो ग्रहणमिति वक्ष्यते । क्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि तदन्तस्य धातुसंज्ञत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्यं यलोपे प्राप्तेऽत्र विकल्पविधानम् ।

सोसूच्यत इति—यङन्तस्य सोसूच्य धातो र्यक् । बोभुजितेत्यादौ रामधातुके बालकल्कौ यङो लोपे सति निर्गुणत्वाभावाद् गोविन्दो भवितुमर्हति, किन्तु अन्तहरे न गोविन्देत्यादि निषेधात् स न स्यादित्यर्थः । ईष्यतेति—ईष्यधातोर्बालकल्कौ रूपम् । अत्र यरामस्य अरामरहितत्वान्न हि लोपः । विष्णुजनात् किम्—लोलूयिता ।

एते चौरादिकाः, अटगतौ इत्येतेभ्यः अर्त्तेः अशधातोः ऊर्णोतिश्च उत्तरे यङ् भवति । सूचिसूत्रिमूत्रीणां णौ कृते एकसर्व्वेश्वरत्वाभावात् अटचर्त्तऽशानां विष्णुजनादित्वाभावात् ऊर्णोतिरुभयाभावादप्राप्ते विधानम् । सोसूच्यते इति सृप्लृ प्रभृतिषु अस्य पाठात् न षोपदेशत्वमतो विरिञ्चिताभावात् न षत्वम् । अशास्यते इति सन्-यडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्व्वेश्वरस्य चेति सारामस्य श्यभागस्य द्विर्वचनं, नरविष्णुजनानामादिः शिष्यत इति सारामशरामस्य स्थितिः, ततस्त्रिविक्रमः । अशूडोऽपीत्येक इति क्रमदीश्वरादीनां मतमिदमिति ज्ञेयम् ॥४६३॥

बाल०—विष्णु । रामधातुके परे विष्णुजनादुत्तरस्य सारामयस्य हरो भवति ॥४६४॥

बाल०—क्यस्य । विष्णुजनादुत्तरस्य क्यस्य तु हरो वा भवति । क्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुदाहरणं वक्ष्यते । सोसूच्यते इति यङन्तादयक् । बोभुजितेति यङन्ताद्-बालकल्करिति । ईष्यतेति ईष्य ईष्यायां बालकल्कता । विष्णुजनादिति किम्—बोभूयते । रामधातुक इति किम्—पापच्यते ॥४६५॥

४६६. गत्यर्थाद् यङ् कौटिल्य एव ।

कुटिलमटति अटाट्यते । नेह—भृशमटति पटति वा । अर्त्ति सत्-
सङ्गाद्यदन्तयोः—

४६७. यराम परो ररामो न द्विर्वचने वर्ज्यते ।

अरायते । दामोदरेत्यादिना ई, ततो द्विर्वचनम्—देदीयते ।

४६८. ऋरामस्य रीः क्य-यङोः ।

क्येति क्यङ् क्यनोः । कृ-चेक्रीयते ।

अमृता०—४६६. गत्यर्थादिति । गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्यार्थं एव यङ् भवति न तु
पौनः पुन्यातिशययोरिति नियमः । कुटिलमिति गमनक्रियाया विशेषणम्, कुटिलं यथास्या-
त्तथा अटतीत्यर्थः । एवकार बलाद् व्यावृत्तिं दर्शयति—भृशमित्यादि । अत्र च प्रशब्देन
पौनः पुन्यं द्योत्यते । तदेतत् पाणिनि पञ्चनाभसम्मतम् । कलापे मुग्धबोधे च पौनः
पुन्यातिशय युक्ते कुटिलगतौ, तद् युक्ते भावगर्हे च यङ् स्यादेव इत्युक्तम् । यथा—भृशं
पुनः पुनर्वा कुटिलं क्रामति—चक्रम्यते; भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं लुम्पति—लोलुप्यत
इति दुर्गसिंहः । एवमेव मुग्धबोध वृत्तौ दर्शितम् ।

अमृता०—४६७. यरामेति । यरामः परो यस्मात् तादृशो ररामो द्विर्वचने न
वर्ज्यते । “सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि नवदर वर्जस्यान्यभागस्य” इति वचनेन रेफ
वर्जने प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ।

अरायते इति—अर्त्तिसत्सङ्गाद्यदन्तयोरिति गोविन्दः, यङ् सम्बन्धिना सर्वेश्वरेण
(अरामेण) सह यं इत्यस्य द्विर्वचने वर्जित विषयस्य पुनरनेन प्रतिषेधे, नरविष्णु-
जनानामादिः शिष्यत इत्यस्य हि प्रवर्त्तनम्, ततो विष्णुरहितारामान्तस्य त्रिविक्रमः ।
देदीयत इति पुनः पुनर्भृशं वा ददातीत्यर्थः । प्रथममेव द्विर्वचने कृते दादीयत इत्यनिष्ट
रूपं स्यादित्याशयः ।

अमृता०—४६८. ऋरामस्येति स्पष्टार्थम् । क्यङ् क्यन् च नामधातौ वक्ष्येते ।
अत्रापि री इत्यादेशे कृते पश्चाद् द्विर्वचनम्, अन्यथा नरऋ रामस्यारामः प्रसज्येत ।
ऋरामस्येति किम्—चकीर्यते ।

बाल०—गत्य । गत्यर्थाद्धातोर्द्वारे कौटिल्य एव गम्यमाने यङ् भवति, न तु
पौनपुन्यातिशययोः । कुटिलमिति क्रियाविशेषणम् । अटाट्यत इति अशाश्वत इतिवत् ।
प्राटतीति प्रेक्षत इतिवत् ॥४६६॥

बाल०—यराम । यरामः परो यस्मात् तादृशो ररामो द्विर्वचने न वर्ज्यते न
वर्जनविषयीक्रियते । सत्सङ्गादि नवदरवर्जस्येत्युक्तमतो ररामस्य वर्जनं स्यादितिदं
विहितम् । देदीयते इति पुनः पुनर्भृशं वा ददातीत्यर्थः ॥४६७॥

४६६. लुप सद चर जप जभ दह दन्श गृभ्यो भावगर्हायामेव यङ् ।

गर्हितं लुम्पति-लोलुप्यते । सासद्यते । चरादि प्रयोगोऽग्रे । गिरो रो लः- जेगित्यते । गृ शब्दे इत्यतस्तु यङ् न प्रयुज्यते । इह प्रोर्णोन्त्यते, सञ्चेस्क्रीयते, उपपनीपद्यते इत्यादिकं तैरपि प्रयुज्यते । अतः सोप-सर्गाच्च स्यादित्यन्यैरुपेक्षितम् ।

४७०. कवते नरस्य न चो यङि ।
कोक्यते ।

अमृता०—४६६. लुपेति । लुप्लृ छेदने, सल्लृ विशरणादिषु, चर गतौ, जप व्यक्तायां वाचि, जभ गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दन्श दंशे, गृ निगरणे इत्येतेभ्य उत्तरे धात्वर्थगर्हायामेव यङ् भवति न तु पौनः पुन्याति शययोः । गर्हा निन्दा । गर्हितमिति क्रियाविशेषणम् । तेनात्र भावगर्हार्थो गम्यते । गर्हितत्वमिह छेदनस्य निरर्थकत्वात् दोषदुष्टत्वाच्च । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । “तस्याः सासद्यमानायाः” इति भट्टिः । भावगर्हायामिति किम्—साधुजपति वैष्णवः । एवकारस्यनियमेन नान्यार्थे यङ्—भृशं लुम्पति । सूत्रे गृणातिभ्य इति श्रित्पा निर्देशात् गिरते व्यावर्त्तनं कृतमिति तस्माद् यङ् न स्यादिति स्फुटमाह—गृशब्दे इत्यादि । सोपसर्गादपि यङ् तैः पूर्वाचार्यैः पाणिन्यादिभिरपि प्रयुज्यते । अतः सोपसर्गाद्धातोर्न यङिति यत् केनचिज्जल्पितं तत्तु नाद्रितमाधु निकैरित्यर्थः ।

अमृता०—४७०. कवतेरिति । यङि परे कुङ् शब्दे इत्यस्य नरस्य चरामो न

बाल०—ऋरा । क्ये यङि च परे ऋरामस्थ स्थाने रीर्भवति । क्यङ् क्यनोर्वक्ष्येते । क्यन् क्यङोरिति वा पाठः क्यनः पूर्वोक्तत्वात् ॥४६८॥

बाल०—लुप । लुप्लृ छेदने, षल्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, चर गतौ, जप व्यक्तायां वाचि मानसे च, जभ गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दन्श दंशने, गृ निगरणे इत्येतेभ्य उत्तरे भावगर्हायामेव गम्यमानायां यङ् भवति, न तु पौनःपुन्यातिशययोः । भावो धात्वर्थः । गर्हितमिति क्रियाविशेषणम् । गर्हितत्वं छेदनस्य निरर्थकत्वात् दोषदुष्टत्वाच्च । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अग्र इति वक्ष्यत इति शेषः । जेगित्यत इति गर्हितं गिरतीत्यर्थः । गृ शब्द इत्यतस्तु यङ् न प्रयुज्यते इति यैः पूर्वाचार्यैरिति शेषः, अतः गृ इति सामान्य-निर्देशोऽपि तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति भावः । ननु गृ शब्दे इत्यतस्तु न शुभ्रचेत्यादिना यङ् निषिद्ध एव, तर्हि कथमिदमुच्यते तदेतच्चिन्त्यमिति चेदुच्यते । अत्र यङ्निषेधनं न बहुप्रयोजनं, किन्तु सोपसर्गात् गृधातोर्यङ् न स्यादिति केचिदाहुस्तदुक्तमन्यैरपि त्यक्तमिति प्रदर्शनार्थमिति । इहेति यङ् प्रकरणे इत्यर्थः । तैरपीति पूर्वाचार्यैरपीत्यर्थः । अत इति । अतः सोपसर्गाद्धातोरुत्तरे यङ् न भवति इत्यत्र तद्वाक्यम् अन्यैरर्वाचीनाचार्यैरुपेक्षितं त्यक्तम् ॥४६६॥

४७१. वञ्चु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द नरतौ नी यङि ।

वनीवच्यते सनीस्रस्यत इत्यादि ।

४७२. हरिवेण्वन्तानां जप जभ दह दंश भञ्ज पशाञ्च नरादरामतो
विष्णुचक्रं यङि ।

भवति । कवर्गं नरस्य चवर्गे प्राप्ते प्रतिषेधः । कवतेरिति शपा निर्देशेन कूङ् तुदादिः, कु अदादिश्च निरासितः । तयोस्तु भवत्येव चवर्गत्वम्—चोक्कयते धेनुकासुरः । यङोति किम्—चुकुवे । यद्यपि नारायणस्य चवर्गत्वाविधानात् तन्निषेधस्य चानुपपत्तेरथदेव नरस्य तन्निषेधो लभ्यते तथापीह नरस्येति कथनं झटित्यर्थं बोधनार्थं ज्ञेयम् ।

अमृता०—४७१. वञ्चु इति । यङि परे वञ्चु गतौ, स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अधः पतने, कस पतलू पद गतौ, स्कन्दिर् गति शोषणयोरित्येतेषां ये नरांस्तभ्य उत्तरे नीत्यागमो भवति ।

वनीवच्यत इति—अनिरामेतामित्यादिना उद्धव नरामहरः, नरस्य गोविन्द इत्यादौ विष्णुरहितेति विशेषणसत्त्वान्नरस्य न त्रिविक्रमः । नचेह न रनारायणयोर्मध्ये आविर्भावादागम एष नारायणस्यैवाङ्गमिति शङ्कनीयम्; नरस्य गोविन्द इत्यादौ विष्णुरहितारामान्तस्येति पदं नरस्य सामान्याधिकरणत्वेन निर्देशात् । अन्यथा नारायणस्य विष्णुरहितत्व मनने पापच्यत इत्याद्यनिष्टरूपमपद्येत । तथा जंघन्यत इत्यत्र विष्णुचक्र व्यवधानेन नराद्धन्ते हंस्य घ इति नैव प्राप्यत इत्यपि विवेच्यम् ।

नन्वथ नी इति विष्णो नराङ्गत्वे सति नरस्य गोविन्दो यङीति कथं नप्रवर्तत इति चेन्न, त्रिविक्रमान्तत्वेन सूत्रे निर्देशाद् विधान सामर्थ्यादेव न गोविन्दः, अन्यथा सूत्रे वामनान्तमेव विदध्यादिति । इत्यादिशब्देन—दनीध्वस्ते, वनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यत इति ।

अमृता०—४७२. हरीति । यङि सति हरिवेण्वन्तधातूनां, तथा जपादयो ये भाव गहाये यङ् विषया उक्ता स्तेषां, तथा भन्जो आमर्दने, पश बोधने सौत्र इत्येतयोश्च नरात् नरैकदेशात् अरामात् परो विष्णुचक्रमागच्छति । अत्रापि विष्णुसहितत्वान्नरारामस्य

बाल०—कव । यङि परे कुङ्शब्दे इत्यस्य नरस्य नरैकदेशस्य करामस्थ स्थाने चो न भवति । कवतेरिति निर्देशः कुङ् शब्दे इति तौदादिकस्य कुङ्शब्दे इत्यादेशश्च निरासार्थः तयोश्चोक्कयत इति भवति । यद्यपि शब्दे त्रयः पठ्यन्ते, तथाप्यस्ति भेद भवादिरव्यक्तशब्दे तुदादिव्यक्ते स्वरे अदादिः शब्दमात्र इति ज्ञेयम् । अनरस्य असम्भवादेव न सम्भवतीति नरस्येति लभ्यते तथापि नरस्येति कृतं स्पष्टतार्थम् अनुभवलभ्यात् शब्दोऽर्थः स्पष्टो भवति ॥४७०॥

बाल०—वञ्चु । यङि सति वञ्चु गतौ, श्रन्सु, ध्वन्सु, भ्रन्सु अधःपतने, कस गतौ, पतलूगतौ, पदगतौ, स्कन्दिर्गतिशोषणयोः इत्येतेषां नरत उत्तरे नी भवति । वनीवच्यत इति 'अनिरामेतामित्यादिना उद्धवनरामहरः ॥४७१॥

यंयम्यते तंतन्यते जंजन्यते जंजप्यते । जभ जृभि गात्रविनामे जंजभ्यते ।

४७३. लवयान्तस्य तु वेति वक्तव्यम् ।

चंचल्यते चाचल्यते, मंमव्यते मामव्यते, दंदयते दादयते ।

४७४. अत्र हरिवेणुविधिर्वा वक्तव्यः ।

तन्तन्यते जञ्जन्यते । अरामादन्यतो न-वाभाभ्यते । भामो वेति जुमरमतम् । तेतिम्यते ।

४७५. हिंसार्थस्य हन्तेघनीं यङि ।

जेघनीयते । गत्यर्थस्य तु जंघन्यते ।

न त्रिविक्रमः । जंजप्यते गर्हितं जपतीत्यर्थः । एवं जंजभ्यते दन्दह्यते दन्दश्यते । भनूजे स्तु पौनः पुन्यातिशययोरेव—वंभज्यते । पश—पंपश्यते; दन्त्यान्तोऽयमिति केचित् ।

अमृता०—४७३. लवयान्तेति । लान्तस्य वान्तस्य यान्तस्य च धातो नरादरामतो विष्णुचक्रं वाविर्भवति यङि परे ।

अमृता०—४७४. अत्रेति यङ् प्रयोगे विष्णुचक्रस्य (आगम रूपस्य) हरिवेणुविधि र्वा वक्तव्यः । यङि अविष्णुपदान्तत्वेन नित्यं प्राप्ते विभाषावचनम् । वाभाम्यत इतिभाम क्रोधे यङ् । अत्रनरस्य दीर्घान्तत्वान्न विष्णुचक्रमित्याशयः । न च वक्तव्यम्—नरस्य वामने कृते विष्णुचक्रं भवत्विति, लाक्षणिकत्वात् । नरादरामत इत्यत्र सहजारामादेव विष्णुचक्रागम इष्टः, नतु लाक्षणिकादिति तात्पर्यम् । भामोवेति विष्णुचक्रमितिशेषः । अतो जुमरमते वंभाम्यत इत्यपि स्यादित्यर्थः । तेतिम्यत इति तिमष्टिम आर्द्रभावे धातुः । नात्र नरस्यारामान्तत्वमिति विष्णुचक्राभावः ।

अमृता०—४७५. हिंसार्थस्येति । यङि सति हन धातो हिंसार्थे घनी इत्येवमादेशो भवति । आदेशात् पश्चाद् द्विर्वचनं, नरस्य गोविन्दः । गत्यर्थे जंघन्यत इति—हरिवेण्वन्त-त्वाद विष्णुचक्रं, नराद्वन्ते हंस्य घः । हिंसार्थे घनीत्यादेशमकृत्वा ह्रीत्यादेशे कृतेऽपि नराद्वन्तेरिति घत्वं सिध्यति, तथापि तदादेशः साधनप्रक्रिया लाघवार्थ इति ज्ञेयम् ।

बाल०—हरि । यङि सति हरिवेणुरन्ते येषां तादृशानां जप जभ दहदंशानम् । भनूजो आमर्द्दने इत्यस्य च नरात् नरैकदेशात् अराम उत्तरे विष्णुचक्रं भवति । यंयम्यते इति यमु उपरमे । तंतन्यते इति तनु विस्तारे । जंजन्यते इति जनी प्रादुर्भावे ॥४७२॥

बाल०—लव । सुगमम् ॥४७३॥

बाल०—अत्र यङ् प्रयोगे हरिवेणुर्विधिर्वा वक्तव्यः । वाभाम्यत इत्यपि मतं भामोवेति तल्लक्षणम् । तेतिम्यत इति तिमष्टिम आर्द्रभावे ॥ ४७४ ॥

बाल०—हिंसा । व्यक्तार्थमेतत् । जंघन्यत इति नराद्वन्तेर्हंस्य घः ॥४७५॥

४७६. ऋमध्य धातु-नरतो रीर्यङि ।

जरीजृम्भ्यते, जरीगृह्यते ।

४७७. यङन्तादिटो दीर्घो न ।

जरीगृहिता । क्षुभ्नादित्वान्न णत्वं-नरीनृत्यते । वरीवृश्च्यते । तृण-
अदने तरीतृष्यते । परविधेर्वलवत्त्वादत्र विष्णुचक्रं बाध्यते । शेतेः
शय्-शाशय्यते ।

४७८. कृपे श्चलीक्लृप्यः, स्वपः सोषुप्यः, व्येजो वेवीयः, वशो
वावश्यः, चायश्चेकीयः, घो जेघ्रीयः, धमो देधमीयः,
चरेश्चञ्चुर्यः, फलेः पम्फुल्य इतियङा निपाताः ।

अमृता०—४७६. ऋमध्येति । ऋ मध्ये यस्य स ऋमध्यः, सचासौ धातु श्रुति
ऋमध्यधातुः, तस्य नरत उत्तरेरी इत्यागमो भवति यङि परे । जरीजृम्भ्यत इति—
जृभि गात्र विनामे, इरामेत्वान्नुम् । जरी-गृह्यत इति ग्रह उपादाने । यङः कंसारित्वात्
सङ्कर्षणे कृते ऋमध्यत्वादरीः । ऋरामोद्धव धातोरिति कृते तु नुमः सहजत्वाद्
जरीजृम्भ्यत इति न सिध्येत, तेन ऋमध्यधात्विति साधु लक्षणं कृतम् । तेन च वृश्च
वरीवृश्चते, प्रच्छ परिपृच्छत इत्यादयश्च सिध्यन्ति ।

अमृता०—४७७. यङन्तादिति । स्पष्टम् । जरीगृहितेति—विष्णुजनात् सारामयस्य
हर इति यङो हरः । ग्रहेरिट स्त्रिविक्रमोऽनघोक्षज इति प्राप्ते निषेधः । ननु तरीतृष्यत
इत्यत्र हरिवेष्वन्तत्वात् तृण धातोर्नरादरामतो विष्णुचक्रं कथं न स्यात्तत्राह—
परविधेरिति । री विधेः परत्वात् ततो वलवत्त्वाच्च तेनैव विष्णु चक्रं बाध्यत इत्यर्थः ।
शेतेः शयिति कंसारि विष्णुजन इत्यनेनेतिशेषः ।

अमृता०—४७८. कृपेरिति । कृपू प्रभृतीनां चलीक्लृप्य प्रभृतयो यङा सह निपात्यन्ते ।
कृपू सामर्थ्ये चलीक्लृप्यते । री स्थले लीभावो निपातफलम् । सोषूप्यत इत्यत्र यङः
कपिलत्वाभावात् वचि स्वपीत्यादिना अप्राप्ते सङ्कर्षणे निपातादापादितः सः । एवमेव

बाल०—ऋमध्य । यङि सति ऋमध्ये यस्य तादृश धातुसम्बन्धिनी नरत उत्तरे री
भवति । जरीजृम्भत इति इरामेत्वान्नुम् । जरीगृह्यते इति ग्रह उपादाने ॥४७६॥

बाल०—यङ । व्यक्तार्थमेतत् । जरीगृह्यते इति विष्णुजनात् 'सारामयस्य हरो
रामधातुके' इत्यनेन सारामयस्य हरः । ग्रहेरिटस्त्रिविक्रमोऽनघोक्षजे इत्यनेन त्रिविक्रमः
स्यात् । वरीवृश्चत इति ओव्रश्चूच्छेदने । विष्णुचक्रं बाध्यत इति रीविधिनेति शेषः ।
हरिवेष्वन्तत्वात् विष्णुचक्रं स्यात् ॥४७७॥

बाल०—कृपे । कृपू सामर्थ्ये इत्यादीनां स्थाने चलीक्लृप्य प्रभृतयो यङा निपाता
भवन्ति । चलीक्लृप्यत इत्यत्र ऋद्वयं प्राय एकात्मकमित्यनेन प्राप्ते रीविधानाभावे

चलीक्लृप्यते सोषुप्यते इत्यादि । धातो रव इत्यादि—चञ्चूर्यते ।
यलोपेतु चञ्चुरिता ।

॥ इतियङन्त प्रक्रिया ॥

वेवीयत इत्यत्रापि । अत्र सङ्कर्षणे सति वामनस्य त्रिविक्रमः । वावश्यत इति वश कान्तौ;
ग्रहि ज्येति सङ्कर्षणे प्राप्ते तदभाव इह निपातबलात् । चेकीयत इति—चाय पूजा-
निशामनयो धातोः समुदाय भागस्य की भावो निपातफलम् । जेध्रीयते देध्मीयत इत्युभयत्र
च ईरामो निपातबलात् । चञ्चूर्यत इत्यत्र चुरभाव स्तथा पम्फुल्यत इत्यत्र फुल् भावश्च
निपातफलम् । यलोपेत्विति—विष्णुजनात् सारामयस्य हरो रामधातुक इत्यनेन यलोपे
ररामात् परो विष्णुजनो नास्तीति न त्रिविक्रमः ।

इति श्रीहरिनामामृते व्याख्याता यङन्तप्रक्रिया ।

लीविधानं सोषुप्यते वेवीयत इत्यत्र च 'वचिस्वपि' त्यादिना सङ्कर्षणविधानं वावश्यत
इत्यत्र ग्रहियेत्यनेन सङ्कर्षणप्राप्ते सङ्कर्षणदूरीकरणं निपातफलमन्यत्र स्पष्टमिति । चाय
इति चायपूजानिशामनयोः । चरेरिति चर गतौ । फलेरिति त्रिफलाविसरणे फलनिष्पत्तौ ।
द्वयोरेव ग्रहणम् । यलोपे तु चञ्चुरितेति त्रिविक्रममध्ये निपाते कृते तु चञ्चुरितेत्यनिष्टरूपं
स्यादिति भावः ॥४७८॥

॥ इतियङन्त प्रक्रिया ॥

अथ चक्रपाणि प्रक्रिया निरूप्यते ।

४७६. यङो महाहरो बहुलम् ।,

बाहुल्यात् क्वचिद्भाषायां क्वचिच्छन्दसि च । तथा द्विर्वचनात् पूर्वं
महाहरः । नरं प्रति हरत्वं, धातुत्वं प्रति, सङ्कर्षणं प्रति, निपातं प्रति
चेत्यादि ज्ञेयम् ।

४८०. तदन्तश्चक्रपाणिसंज्ञः ।

चर्करीत संज्ञश्चायमदादौ परपदिषु गण्यते । ब्रुव इडित्यादि, चक्रपाणे

अमृता०—४७६. यङ इति । बहुलं यथा स्यात् तथा यङो महाहरो भवति ।
बाहुल्यादिति—भाष्येतु बोभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु नान्यदिति भागवृत्तिः । तत्तु
नानुमन्तव्यम्, भाषायामपि शिष्टप्रयोग दर्शनात् यथा—तेजांसि शंशमाश्चक्रुरिति भट्टिः ।
तथा—हरिणा सह सख्यं ते बोभूत्विति यदब्रवीः । नजाघटीति युक्तौतत् सिंहद्विरदयोरिव ॥
इति पाणिनिमुनेर्जाम्बवतीविजयकाव्यम् । अपि च—यदि देवो वरीर्वाष्टि कोकिलो
रोरवीति च । मयूरोऽपि नरीर्नत्ति मरिमर्मि तदाप्रिये ॥ इति च क्वचिदिति भाषावृत्तिः ।

अतो भाषायामपि यङ् लुक् शिष्टप्रयोग दर्शनात् यङ् लुको बहुलं विहिता
ग्रन्थकृता । बहुलशब्देन विभाषापि मन्तव्या, अन्यथा तस्य नित्यत्वे सति केवल्यङः
प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथेति—बाहुल्यादेव द्विर्वचनात् पूर्वं जातक्षणे हि यङो महाहर इत्यर्थः ।
नरं प्रति हरत्वमित्यादौ सर्वत्र महाहरस्येति योज्यम् । तच्च सर्वं बाहुल्यादेवेत्यन्वयः ।
महाहरस्य हरत्वमननेन नर-धातु-सङ्कर्षण-निपातानां प्रागुक्तं यथायथं कार्यं स्यादित्यभि-
प्रायः । धातुं प्रति हरत्व मनने हि यङः स्थानिवत्त्वेन घातो द्विर्वचनं सम्भवेन्नान्यथेति
बोद्धव्यम् ।

अमृता०—४८०. तदन्त इति । स यङ्महाहरोऽन्ते यस्य स तदन्तः चक्रपाणि
संज्ञकः स्यात् । चक्रं पाणीयस्य स चक्रपाणिविष्णुः । चर्करीत संज्ञा पाणिनीयानाम् ।
धातुपाठे अदादेरन्ते—“चर्करीतश्च” इत्येवं निर्देशेनास्य परपदिषु पाठो वर्तत इति
बोध्यते । अतएव शपो महाहर इत्याशयः । धातुत्वं प्रति यङः स्थानिवत्त्वेन धातुविहितौ
विधिनिषेधावपि स्याताम्, किन्तु बाहुल्यादिह कृष्णधातुके गोविन्द-वृष्णीन्द्र-निषेधस्य

अथ चक्रपाणिप्रक्रिया निरूप्यते ।

बाल०—यङो । बहुलं यथा स्यात्तथा यङो महाहरो भवति । छन्दसि चेति महा-
हरो भवतीति शेषः । तथेति बाहुल्यादेवेत्यर्थः । हरत्वमिति महाहरस्येति शेषः । इत्यादि
ज्ञेयमिति अपेक्षणीयञ्चेत्तदा अपरमपि भवतीति भावः ॥४७६॥

बाल०—तद । तदन्तो यङ् महाहरान्तश्चक्रपाणिसंज्ञो भवति । चर्करीतीति अयं

स्तु वा; अन्तहरे न गोविन्द-वृष्णीन्द्राविति निषेध इचक्रपाणेः कृष्ण-
धातुके न स्यात् ।

बोभवीति बोभोति बोभूतः बोभुवति । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु
बोभूतात् । अबोभवीत् । अबोभोत् अबोभूताम् । ईशान्तस्य गोविन्दः
—अबोभवुः । भूतेशे तु अबोभूत् अबोभूताम्, अबोभवुरित्यत्रतु भुवो न
गोविन्द इत्यपि बाधते । अत्रकीयबाहुल्यात् आम् तु वा, बोभुवाञ्चकार ।

प्रवृत्ति स्तु न भवतीत्यर्थः । रामधातुके तु तन्निषेधः प्रवर्तते एव,—बोभुवाञ्चकार,
वेभिदिता । एवमेव वोपदेव पद्मनाभ दुर्गसिंहादीनां मतम् । * सिद्धान्त कौमुद्यान्तु
रामधातुकेऽपि तन्निषेधो नाङ्गीकृतः । तन्मते—मोमोदिता मोमोदाञ्चकरेत्यादि सिध्यतीति
दिक् ।

बोभोतीति—यङो महाहरः, द्विर्वचनं, नरं प्रति हरत्वात् तस्य गोविन्दः । ततो
बोभू इति स्थिते तिप् शप्, शपो महाहरः, ईट्, धातोर्गोविन्दः । नचेह धातुं प्रति
हरत्वमननाद् यङा व्यवधानेन कथं गोविन्द इति शङ्क्यम्; यङन्त समुदायावयवस्य 'बोभू'
इत्यस्यैवाधुना धातुस्वरूप कलनात् तत्र तिप् प्रत्यय—निमित्तको गोविन्दो निर्वाध एवेति ।
बोभूत इत्यत्र तु अपृथु कृष्ण धातुको निर्गुण इति न गोविन्दः । नरं प्रति हरत्वात् नरस्य
गोविन्दो यङीति सर्वत्र प्रवर्तते । बोभुवतीति—धातोश्चतुः सनस्येति उव्, नारायणादन्तो-
नस्य हरः । अबोभवीदिति—भूतेश्वर दिपि पृथुत्वादिङ्विकल्पः । अबोभूदिति—इणस्थेति
सेर्महाहरः । अत्र बहुत्वे ईशान्तस्य गोविन्दोऽन उसीत्यस्य परत्वादेशे तु गोविन्द निषेधं
बाधत इतिभावः । चक्रपाणावधोक्षजे अनेकसर्वेश्वरत्वानित्यमेव आम् प्राप्नोति किन्तु
यङ् लुगीयकार्याणां बाहुल्यादाम् तु बास्यात् ।

ननु आमोऽभावपक्षे भुवो भूविति कथं नादिश्यते ? तत्र शुद्धभूधातोरेवादेशः कृत
इति चेत् ? तत्रसोपपत्तिकं समाधत्ते धातुनिर्देश इति । अविशेषेण धातु निर्देशे तु तत्
कार्यं चक्रपाणावपि भवति । अपि कारेण यङन्त सन्नन्तादिषु च । किन्तु विशेष निर्देशे
सति तत्रैव तन्नान्यत्र; यथा—दीङ् आवा सनीत्यादि । तद्ग्रहणं—धातुनिर्देशे चक्रपाणे
ग्रहणमेके तु वा मन्यन्ते । अतस्तन्मते रामधातुके विभाषया हि यथाप्राप्तौ गोविन्द-
वृष्णीन्द्रौ; इह वृष्णीन्द्रश्च—बोभावेति, पक्षे उव् च ।

यङ् महाहरान्तः । न स्यादिति बाहुल्यादिति शेषः । बोभूयादितिविधौ अबोभवीदिति
भूतेश्वरे । अबोभवुरिति 'सि-नारायण-वेत्तिभ्योऽनउङि'त्यनेन उसि कृते गोविन्दः । बाधत

* कलाप परिशिष्टे—वेभिदिता प्रयोगोऽयं स्याद् वेभिदाञ्चकार चेत्यत्र टीका—बहुल-
ग्रहणादसार्वधातुकेऽपि गुणिनि स्वरादौ नाम्न्युपधाया गुणो न स्यादिति । सुपञ्चे च—यङो लुग्
बहुलमित्यत्र सूत्रे वेभिदिता वेभिदाञ्चकार, असार्व धातुके अगुण इति । तथा मुग्धबोधे च—यङ्
लुक् क्यलोपेऽरेनणुव्री इति सूत्रे वेभिदिता मर्मृजिता इति ।

शेशीयते; शेतेः शय् न स्यात् । चोकोटिता, न निर्गुणत्वम् । रोरौत्ति,
इट् न स्यात् । पापचिता, अनिट्प्रकरणे शकादिष्वित्येकाच्त्वमनु-
वर्त्तनीयम् तत इट् स्यात् ।

४८१. तन्तने स्तसि न हरिवेणुहरः ।

४८२. हरिवेण्वन्तोद्धोवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारिवैष्णवे च ।

४८३. क्त्वि तु क्रमो वा ।

तन्तान्त इत्यादि । जङ्गमीति जङ्गन्ति, जङ्गतः । उद्धवादशनं—

शेषयीतीत्यत्रानुबन्धेन निर्देशात् शे न, किन्तु गोविन्दः । इहसन्देहश्चेत् तसि स्पष्टं
शेशीतः । चोकोटितेत्यत्र प्रथमतः अन्सहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति गोविन्दः सिद्धः ।
द्वितीयत इह नृसिंहत्वविरहेण कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इति च सिद्धम् । तथाप्येतत्
प्रकरणोक्त-परिभाषायाः सर्वापवादत्वाद् तदनुसारेण गणनिर्दिष्ट कार्यं बाधित्वा गोविन्दः ।

नचेत्थं कृष्णधातुकेऽपि सर्वत्र कुटादेर्गोविन्दः शङ्कनीयः, तुदादेः कृष्णधातुके
निर्गुणत्वस्य स्वतः सिद्धत्वात् तत्र निर्गुणत्वविधानं तु निष्प्रयोजनमिति रामधातुके हि
तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिं विज्ञायते । तेन चोकोटीति चोकोटि चोकुटः चोकुटतीत्यादयः । एवञ्च
रुदादिभ्य इत्यादिना कृष्णधातुके नेट् । एकाच् ग्रहणेन शकादीनां यदनिट्त्वं विहितं तदपीह
न स्यात्, अधुना त्वेकाच्त्वाभावादित्याशयः । अतश्च पापचिता वेभिदितेत्यादौ त्विडेव ।

अमृता०—४८१. तन्तनेः तसि हरिवेणु हरो न, हरिवेणु हर विधानसूत्रे तनुक्षण
इत्यनुबन्धेन धातुनिर्देशादित्यर्थः ।

अमृता०—४८२. हरीति । क्वौ परे कंसारि वैष्णवे च परे हरिवेण्वन्तधातोरुद्धवस्य
त्रिविक्रमो भवति । अत्रोद्धव निर्देशेन हरिवेणोर्हराभावं ज्ञापयतीति ध्येयम् ।

अमृता०—४८३. क्त्वित्विति । कृत् क्त्वा प्रत्यये परे तु क्रमधातोरुद्धवस्य

चत्वारि कार्याण्याह—यथेति । जङ्गमीति नरं प्रति हरत्वमित्युक्तम्, अतो विष्णुचक्रं न
स्यादिति हेतुमाह—बाहुल्यादिति । शीङः शे न स्यादिति अनुबन्धेन उरामेण निर्दिष्टत्वा-
दिति शेषः । शेतेः शयः न स्यादिति । श्रुतिपानिर्द्देशादिति शेषः । न निर्गुणत्वमिति इट्
स्यादिति च गणेन निर्दिष्टत्वादिति शेषः । पापचितेति शकादिष्वपि एकाच्त्वानुवर्णनम्
अतोऽत्र एकाच्त्वाभावान्नानिट्त्वम् । तत इट् स्यादिति एकाज्ग्रहणं कृत्वा कृत इट्
निषेधः अतस्तदभाव इति । न हरिवेणुहर इति हरिवेण्वन्तेत्यादि सूत्रे तन्विति अनुबन्धेन
उरामेण निर्दिष्टत्वादिति शेषः ॥४८०॥

बाल०—सुगमम् ॥४८१॥

बाल०—हरि । क्वौ कंसारि-वैष्णवे च परे हरिवेण्वन्तानां धातूनाम् उद्धवस्य
त्रिविक्रमो भवति । हरिवेणोः सद्भाव एव त्रिविक्रमो भवति । अत उद्धवस्येति कृतम् ॥४८२॥

जङ्गमति । एकेषां पक्षे जङ्गमति । धातोर्मो नः—जङ्गन्मि
जङ्गन्वः ।

तन्तान्त इत्यादि । जंगमीति जङ्गन्ति, जङ्गतः । उद्धवादशनं—
जङ्गमति । एकेषां पक्षे जङ्गमति । धातोर्मो नः—जङ्गन्मि
जङ्गन्वः ।

चञ्चूर्यतेरीटि वामनो, निमित्तापायात् । न नारायणोद्धवस्येति गोविन्द
निषेधः—चञ्चुरीति । गोविन्दोऽकंसारि प्रत्ययमपेक्षत इति वहिरङ्गः,
त्रिविक्रमस्तु प्रत्ययं नापेक्षत इत्यन्तरङ्गः, तेन चञ्चूति । चञ्चनीति
चञ्चन्ति । जनखनसनामिति चञ्चातः । मूच्छा—मोमूच्छीति मोमूष्टि ।

त्रिविक्रमो वा स्यात् । जङ्गमीतीत्यादौ नरं प्रति हरत्वात् नरादरामतो विष्णुचक्रम् ।
जङ्गत इत्यत्र हरिवेण्वन्तेत्यादि हरिवेणुहरविधान सूत्रे शितपादिभिर्निर्देशाभावात्
हरिवेणुहरःसिद्ध एव । तत उद्धवारामविरहात् त्रिविक्रमः । बहुत्वे—गमहनेत्यादिविधाने
अत्रत्यापवाद चतुष्टयोक्त लक्षणाभावादुद्धवादशनम् । जङ्गमतीति—तेषांमते विभाषयोद्ध-
वादशनम् । नारायणदन्तो नस्य हरस्तु सर्वेषांमतम् । विध्यादौ—जङ्गम्यात् । जङ्गमीतु
जङ्गन्तु, जङ्गहि । अजङ्गमीत् अजङ्गत् । लृटित्वाद् ङः—अजङ्गमत् । ननु
अनुबन्धनिर्दिष्टत्वेऽपि कथमिहं न तदपवादः क्रियेत इति चेत्तदुच्यते—सूत्रे सानुबन्ध
धातुना हि निर्दिष्टं यत् कार्यं तस्यैवात्र प्रतिषेधः क्रियते, नत सूत्रातिरिक्तस्यानुबन्धकार्य-
स्येति ङस्य प्रवृत्तिरिह निर्वाधैव । दीक्षितस्तु—अजङ्गमीदिति मन्यते । जङ्गमाश्चकार
जञ्जगाम जञ्जग्मतुः ।

चञ्चूर्तीत्यत्र त्रिविक्रमे हेतुमुपन्यस्यति—गोविन्द इत्यादि । धातोःव प्रागिदुतो-
रिति त्रिविक्रमविधेर्विष्णुजनवर्णमात्राश्रयत्वान्न हि प्रत्ययाश्रितत्वम्; गोविन्दस्य तु
अकंसारि प्रत्ययाश्रितत्वाद् वहिरङ्गत्वम् । अतश्चत्रिविक्रमविधेरन्तरङ्गत्वाद् बलवत्त्व-
मित्याशयः । अचञ्चुरीत् अचञ्चुः अचञ्चूर्ताम् खनो बहुत्वे चङ्ङन्ति । विधौ—
चङ्ङायात् चङ्ङन्यात् । ह्री—चङ्ङाहि । अचङ्ङनीदित्यादि । मोमूष्टीति—छशो
राजेति पत्वं, तरामस्य टरामश्च ।

बाल०—क्त्व तु । क्त्व तु परे क्रमु पादविशेषे इत्यस्य त्रिविक्रमो वा भवति ।
जंगन्त इति हरिवेण्वन्तेत्यादिना हरिवेणुहरः, अतस्त्रिविक्रमाभावः । जंगमतीति तेषां मते
उद्धवादशनस्य पाक्षिकतेति । इटि वामन इत्यत्र हेतुमाह—निमित्तापायादिति । यरामस्य
निमित्तत्वम् । चञ्चुरीतीत्यत्र गोविन्दः कस्मात् भवतीत्याशङ्क्य समादधाति गोविन्द
इति । अकंसारिप्रत्ययं कंसारिभिन्नं प्रत्ययमित्यर्थः । चञ्चूर्तीति तिप्प्रत्ययरूपेण नापेक्षा
किन्तु विष्णुजनरूपेणैयि त्रिविक्रमस्य प्रत्ययानापेक्षित्वम् । मूच्छति मूच्छा मोह-
समुच्छ्राययोः । मोमूष्टीति । 'छशो राजे' त्यादिना छस्य पः ॥४८३॥

४८४. राच्छवयो ह्रः क्वौ कंसारि वैष्णवे च ।

मोमूर्तः । विच्छु-वेविच्छीति वेवेष्टि देवेशि म वेविच्छ्वः ,

दिवु-देदिवीषति । विष्णुजने गोविन्दः ।

४८५. यवयो हरो बले ।

देदेति । ऊठ्वे-देद्युतः । गोविन्दश्च-देद्योमि ।

उरामस्य वृष्णीन्द्र इत्यादौ नतु नारायणस्येति,—योयोति । लोलोति ।
तुर्वी-तोतूर्वीति तोतूर्त्त तोतूर्त्तः । ओहाक्-जाहाति जाहीतः । शितपा
निर्देशान्न जहातेरिश्च । जहेतीत्याद्येके ।

अमृता०—४८४. रादिति । क्वौपरे कंसारि वैष्णवे च परे ररामादुत्तरयो छराम
वरामयोर्हरो भवति । मूर्च्छ लङि—अमोमूर्ट् । वेवेश्मीति—छस्यशो वस्यऊठिति छस्य
शः । लङि—अवेविच्छीत् अवेवेष्ट् । विष्णुजने गोविन्द इति—उद्धवस्येत्यर्थः । ननारायणो-
द्धवस्य गोविन्द इत्यादौ कृष्णधातुकसर्वेश्वर एव गोविन्दवारणाद् विष्णुजने तु भवत्येव
स इत्यर्थः ।

अमृता०—४८५. यवयोरिति । बलेपरे यवयो हरो भवति । यवेत्यराम
उच्चारणार्थः । देद्युत इत्यत्र हरविधौ ऊठ्विधौ च प्राप्ते ऊठ्विधिरेव बलवान्; सर्वविधिभ्यो
हरो हरात् सर्वेश्वरादेशो बलवानिति न्यायात्, तथा उत्सर्गापवाद न्यायाच्च । बहुत्वे
देदिवति । उत्तम द्वित्व बहुत्वयोः—देदिवः देदिमः । हौ-देद्यू हि । लङि—अदेदिवीत् ।
अत्र यराम-वरामान्तानामूठ्भाविनां स्त्रिवि-मिवी वर्जयित्वा यङ्लुग् नास्तीति कैयटः ।
तत्तु नसर्वसम्मतम् । युधातो रीट् पक्षेयोयवीति । लुङि—अलोलुवीत् । तुर्वी लङि—
अतोतूर्वीत्, अतोतूर्व । जाहातीति—अनीट् पक्षे, इट् पक्षे तु—जाहेति । बहुत्वे जाहति ।
लङि—अजाहेत् अजाहात् अजाहुः । लुङि—अजाहासीत् । जहेतीत्याद्येके इति—तन्मतेऽत्र
नरस्य त्रिविक्रमो नेष्ट इतिभावः ।

बाल०—रात् । क्वौ कंसारिवैष्णवे च परे रादुत्तरयोश्छराम-वरामयोर्हरो भवति ।
वेवेश्मीति छस्य शो, वस्य ऊठ्, हरिवेणावित्यादिना छस्य शः । विष्णुजनेति गोविन्द
इति नारायणोद्धवस्य कृष्णधातुकसर्वेश्वर एव गोविन्द-निषेधात् ॥४८४॥

बाल०—यव । बले परे यवयोर्हरो भवति । देद्युत इति । “सर्वः विधिभ्यो हरो,
हरात् सर्वेश्वरादेशो विधिर्वलवानिति” न्यायेन ‘उत्सर्गापवादयोरपवाद’ इति न्यायेन च
वस्य ऊठ् न तु हरः । तुर्वीति उर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । तोतूर्वीतीति “धातोर्वप्रागि”
त्यादिना त्रिविक्रमः । तोतूर्त्ति तोतूर्त्त इति ‘यवयो हरो बल’ इत्यनेन वस्य हरः ।
जाहेतीति चक्रपाणेस्तु वेति इट् “अद्वयमिद्वये ए” इति एरामः । जाहीत इति ‘दामोदरं
विने’ त्यादिना ईरामः । जहेतीत्याद्येके इति तन्मते नरस्य त्रिविक्रमो न भवतीति ॥४८५॥

४८६. दंशो नलोपो वा चक्रपाणौ ।

दन्दशीति दन्दशीतीत्यादि । सोषुपीति सोषोप्ति । सास्वपीती-
त्याद्येके । दुओ शिव-शोशवीति शेश्वयीति ।

४८७. श्या शिव व्या ज्या ह्यां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः ।

४८८. वेजस्तु क्विपि ।

शोशतः ।

४८९. ऋरामान्त-तदुद्धवयो नरतो रिररीरो बिष्णवश्चक्रपाणौ ।

अमृता०—४८६. दंश इति । चक्रपाणौ दन्शधातो नलोपो वा स्यात् । अनिरा-
मेतामित्यादिना नित्यं नलोपे प्राप्ते विभाषावचनमिदम् । दंशेः तसि—दन्दष्टः दन्दष्टः ।
लङि—अदन्दशीत् अदन्दशीत् । एक इति पाणिनीयाः । ते तुसनरस्य स्वापः सोषुप्य इति
निपातं न कुर्वन्ति, तेन यङः कपिलत्वाभावाद् वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणो न प्रवर्तते,
ततो नरस्य त्रिविक्रमः । शिवधातोर्नीटि तु—शोशोति शेश्वेति ।

अमृता०—४८७. श्या श्वीति । श्येङ् गतौ, दुओश्चि गतिवृद्धयोः, व्येञ् सम्बरणे,
ज्या वयो हानौ, ह्येञ् स्पर्द्धायामित्येतेषां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः स्यात् ।

अमृता०—४८८. वेज इति । क्विपि परे एव वेजः सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमः
स्यान्नान्यत्र । तत्र तिपि पदं साधयित्वा पश्चात् सङ्कर्षण-त्रिविक्रम करणेनात्र गोविन्दस्य
नित्यत्वं ज्ञापितम् । एतच्चोपलक्षणम् । तेन शुशाव शुशुवतुरित्यादौ वृष्णीन्द्र उव् च
नित्यौ, त्रिविक्रमे कृतेऽपि तयोरनिवार्यत्वात् । यङि तु वामनस्य त्रिविक्रमे इत्यादिना
हि सिध्यतीष्टमिति तत्र न कृतमिदम् । सङ्कर्षणाभावे-शेश्वतः । बहुत्वे शोशुवति
शेश्वयति । लङि—अशोशवीत् अशेश्वयीत् अशोशोत् अशेश्वेत् । उसि—अशोशवुः
अशेश्वयुः । लुङि—अशोशुवीत् अशेश्वयीत् ।

अमृता०—४८९. ऋरामान्तेति । चक्रपाणौ सति ऋरामान्तस्य ऋरामोद्धवस्य च

बाल०—दंशो । दन्श दंशने इत्यस्य चक्रपाणौ नलोपो वा भवति । नलोप
इत्यत्र न हरः इति वा पाठः । नित्यं नलोप इति क्रमदीश्वरादयः । सास्वपीतीत्याद्येक
इति तन्मते सङ्कर्षणाभावः । शोशवीति सङ्कर्षणं प्रति हरत्वात् 'श्वेः सङ्कर्षणो वा
यङधोक्षजयोरि' त्यनेन सङ्कर्षणः ॥४८६॥

बाल०—श्याश्चि । श्येङ् गतौ, दुओश्चि गति-वृद्धयोः, व्येञ् सम्बरणे, ज्या वेयोहानौ,
ह्येञ् स्पर्द्धायाम् इत्येतेषां सङ्कर्षणस्य त्रिविक्रमो भवति । मित्रेहृस्तियुदाहरणमपि
कृत्प्रकरणे वक्ष्यते । श्येङ् धातोः सङ्कर्षणविधानं वक्ष्यते ॥४८७॥

बाल०—वेज् । वेज् तन्तुसन्ताने इत्यस्य तु सङ्कर्षणस्य क्विपि परे त्रिविक्रमो
भवति । उरित्युदाहरणं कृत्प्रकरणे वक्ष्यते ॥४८८॥

महाहरत्वान्नरीरामादेश इरुरौ च । डुकृञ् करणे । नरस्य गोविन्दः;
नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते, विष्णुरहितेति विशेषणान्नात्र त्रिविक्रमः
—चरिकरीति चरीकरीति चर्करीतीत्यादि । ऋ गतौ । अर्यत्ति अरत्ति
अर्यरीति अररीति । अर्यतः अर्यतीत्यादि । वरिवृतीति वरीवृतीति
वर्वृतीतीत्यादि ।

क विक्षेपे । विष्णुरहितारामान्तस्य तु त्रिविक्रम,—चाकरीति । पृ० पालन-

धाता नरादुत्तरेरिरीर इत्येवं त्रयो विष्णवो भवन्ति । तत्र तेपामेकदा एक एव स्यात्
किन्तु युगपत् सर्वे ।

महाहरत्वादिति—यङो महाहरत्वाद् निमित्तरहितत्वेन ऋरामस्य रीः क्य-यङो-
रिति न स्यात् । तथा वामनस्य त्रिविक्रमे कृते ऋरामस्येर्, ओष्ठयोद्वयस्य ऋत ऊर्
इति च प्राप्तुमर्हतः किन्तु तौ चेह नस्याताम् ।

ननु धातुं प्रति हरत्वमित्युम्, कथं पुन महाहरत्वमुच्यत इति चेत् ? तत्र शृणु
समाधानम्—“उत्तरहरे न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति निषेधश्चक्रपाणेः कृष्णधातुके न
स्यादिति” प्रतिषेधोहि धातुं प्रति हरत्वमिति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयति । अन
इष्टानुरोधादिह यङ् महाहरस्य यथार्थं चरितार्थता समीचो नैवेति ।

चर्करीतीत्यादि—आदिना अनीट् पक्षे च—चरिकर्त्ति चरीकर्त्ति चर्कर्त्ति । तसादो
चरिकृतः ३ । चरिक्रति ३ । चरिकरीतु ३ चरिकर्त्तु ३ । अचरिकरीत् ३ अचरिकः ३ ।
अचरिक्रीत् ३ । चरिक्रान्चकार ३ । चरिक्रियात् ३ । चरिक्रिता ३ । चरिक्रिष्यतीत्यादि ।
अर्यत्तीति—अनीट् पक्षे, नरस्य गोविन्दः, रिविष्णुः, नरविष्णु जनानामादिः शिष्यते,
धातो गोविन्दः, इद्वयं यः एवमेव रीविष्णौ । रिविष्णौ तु अरत्ति । अर्यरीतीति—रिविष्णौ
रीविष्णौ च ईट् पक्षे, अन्यत् समानम् । अररीतीति—ईटि रिविष्णौ । अर्यत इति—
तसि रिरिविष्णवोः सन्धि मात्रम् । अर्यतीति बहुत्वे । तसि रिविष्णौ तु अर्द्धतः । बहुत्वे—
नरस्य गोविन्दे, रिविष्णौ च सति ऋद्वयं रः, ततो नरविष्णुजनयो रादौ रक्षिते, रोरेलोप्यः
पूर्वश्च त्रिविक्रम इति आरति ।

बाल०—ऋरा । ऋरामान्तस्य ऋरामोद्वयस्य च नरत् उत्तरे चक्रपाणौ रिरिरी
विष्णवो भवन्ति । नरीरामादेश इरुरौ चेति ऋरामस्येति शेषः । ‘रीरामस्य क्वयङोरि’
त्यनेन रीरामादेशः स्यात् । वामनस्य त्रिविक्रमे कृते इरुरौ स्याताम् । नरस्य गोविन्द
इति नरं प्रति हरत्वमित्युक्तत्वात् । अर्यत्तीति रिविष्णो रीविष्णौ । अर्यरीति अररीतीति
ईट् पक्षे । अर्यतः अर्यतीति रिविष्णौ रीविष्णौ च । रिविष्णौ तु अर्द्धतः आरतीति ।
वरीवृतीतीति वृत्तु वर्त्तने ‘न नारायणोद्वयस्ये’ त्यादिना गोविन्द-निषेधः । चाकरीतीति
महाहरत्वान्न इर् । पापरीतीति महाहरत्वान्न उर् । मरिमृजितीत्यत्र ‘मृजेवृष्णीन्द्र’
इत्यनेन वृष्णीन्द्रः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य समादधाति उद्वयस्येति । गोविन्दस्थानीयस्येति

पूरणयोः । पापरीति । उद्धवस्य गोविन्दस्थानीयस्य वृष्णीन्द्रस्यापि निषेधः — मरिमृजीति मरिमाष्टि ।

४६०. ननृत्यादेरीट् ।

नरिनर्त्ति नरिनर्त्सि । सर्वत्रैवेति कार्ये रामधातुकपरत्वं ज्ञेयम् । तेन नृतीकृत्यादेरिति नेट् ।

इह रिरिरी पक्षयोः नरेदुतोरियुवाति इय्विधिमनाश्रित्य यत् सन्धिकार्यमाश्रीयते तत् खलु चक्रपाणि कार्यवाहुल्यस्यैव चतुर्विध्यं पूतये । यथा—नरस्य गोविन्दे प्रवृत्तिः, शितपादि निर्दिष्ट कार्येऽप्रवृत्तिः, लिटि आम् विधौ विभाषा, तथात्र च इय् विधावन्यथाभावः सन्धिरिति । क्वचिद्वस्तलिखित ग्रन्थे तु रिरिरीविष्णवोः पदेषु वैलप्यं परिलक्ष्यते । यथा—अरियर्त्ति, अरियरीति, अरियृतः, अरियृतीति । साधनञ्चैवां सन्धिस्थले नरेदुतोरितीयादेशो विशेषः, अवशिष्टं समानम् । एवमेव सिद्धन्तकौमुद्याञ्चोपलभ्यते । केचित् पुनर्बाहुल्यात् इय्-सन्ध्यो द्वयोरप्यप्रवृत्तिं मन्यन्ते । अरिर्नर्त्ति अरर्त्तीत्यादि ।

लङि ईटि—आर्यरीत् आररीत् । अनीटि—आर्यः आरः । बहुत्वे—आर्यः आरः । लुङि—शितपा निर्देशान्न हि डः—आरिरीत् आरीरीत् आरीत् । दीर्घं रीविष्णोश्च ग्रहणसामर्थ्यान्न हि नरस्य वामनः, इहैव तद्दीर्घागमग्रहणस्य साफल्यं ज्ञेयम् । वरिवृतीति—वृतु वत्तने; ननारायणोद्धवस्येति गोविन्दाभावः । इत्यादिपदेन अनीटि वरिवर्त्तीत्यदि त्रयम् । वरिवृतः ३ । वरिवृतति ३ । लङि—अवरिवृतीत् ३ अवरिवर्त्त् ३ । लुङि—गणनिर्दिष्टत्वाच्चङः—अवरिवृतीत् । लृटि—गणनिर्दिष्टत्वेन वृतुवृधु इत्यादिना नेङ्निषेधः—वरिवृतिष्यति ।

कृ—चाकरीतीति महाहरत्वाच्च इर् । अनीटि—चाकर्त्ति । तसादौ—चाकीर्त्तः, चाकिरति । लङि—अचाकरीत् अचाकः अचाकरः । लुङि—अचाक्रीत् । लुटि—चाक्रिता चाक्रीता । एवञ्च पू—पापर्त्तीत्यादि । उद्धवस्येति—मृजेर्वृष्णीन्द्र इति विधिः खलु लघूद्धवस्य गोविन्द विधानस्थले हि प्रवृत्तं, ततो न नारायणोद्धवस्येत्यादिना यदा गोविन्दो निषिद्धः तदा तत्स्थले प्रवृत्तस्य वृष्णीन्द्रस्यापि निषेधोऽवगम्यते । तत ईटि नवृष्णीन्द्र इतिसरलार्थः । लङि—अमरिमृजीत् अमरिमाट् । लुङि—अमरिमृजीत् ।

अमृता०—४६०. नेति । चक्रपाणेः पृथुविष्णुजने विभाषया य ईड् विहितः सनु नृत्यादेर्धातो रुत्तरे न स्यात् । नृत्यादि पदेन प्रागुक्ताः नृती कृति चृति छृदिर् तृदिर् पञ्चैत- एव ग्राह्याः । एवञ्च री र विष्णवोः सतोः—नरीनर्त्ति नर्नर्त्ति । ननु नरिनर्त्सीत्यत्र नृती कृत्यादेरिड् वेत्यनेन कथमिड् न प्रवर्त्तते, अत्रापि सरामस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ?

वृष्णीन्द्रस्य विशेषणम् । गोविन्दस्य निषेधत्वात् गोविन्दस्थानीयस्य वृष्णीन्द्रस्यापि निषेध इति ॥४८८॥

बाल०—न नृ । नृत्यादेरुत्तरे ईट् न भवति । ननु नरिनर्त्सीत्यत्र 'नृति कृत्यादेरिड्

वृ-वरिवर्त्ति । तृणु—ऋद्वये ररामांशसद्भावाद् रषाभ्यां दुस्तवर्गजः,
नवर्जं तवर्गस्थस्येत्यादिना भूतपूर्वस्य च मूर्द्धन्यस्यापायात्—तरितृत्ति ।
हरिवेष्ण्वन्तोद्धवस्येत्यादि तरितृन्तः ।

४८१. णटाभ्यां सः षः ।

तरितर्णं षि । घट-जाघट्षि ।

४८२. तथा केवलेन सरामेण व्यवधानेऽपि षत्वमिष्यते सरामस्य
च तस्य ।

तत्राचष्टे—सर्वत्रैवेत्यादि । इह सिपस्तु कृष्णधातुकत्वान्नेटः प्रवृत्तिरित्यर्थः । लङि—
अनरिनर्त ३ । लुङि—अनरिनृतीत् ३ । गणनिर्दिष्टत्वाद् विकल्पितेत्वं न—नरिनृतिष्यति ३ ।
केचिदत्रसाधारण सूत्रेण विभाषया मन्यन्ते ईटम्—नरिनृतीतीत्यादि काशिका ।

वृइति वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ द्वयोरेव ग्रहणम् । अनीटि वरिवर्त्तीति । ईटि तु
वरिवरीति । एवञ्च री र विष्णोः रूपाणि ज्ञेयानि । तसादौ—वरिवृतः वरिव्रति ।
अवरिवरीत् अवरिवः अवरिवरुः । अवरिव्रीत् । वरिव्रिता वरिव्रीता । अवरिव्रिष्यत्
अवरिव्रीष्यत् ।

रषाभ्यां टु स्तवर्गज इति—ऋरामैकदेशात् ररामादुत्तरे स्थित त्वात् तवर्गस्य
टवर्गत्वमासीत्; ररामविश्लेषे तु पूर्वं जातस्य मूर्द्धन्यस्य पुनश्च दन्त्यत्वम् । अधुना
तवर्गस्य नस्य ररामपरत्वेऽपि न णत्वं, नवर्जतवर्गस्थस्येति निषेधादिति तात्पर्यम् । ईटि
तु तरितृणीति । अनुबन्धेन निर्देशात् द्वित्वे हरिवेष्ण्वन्त सहजानिटागिति न हरिवेणु हरः,
ततस्त्रिविक्रमः ।

अमृता०—४८१. णटाभ्यामिति । णराम-टरामामुत्तरो दन्त्यसः मूर्द्धन्यपः स्यात् ।
सर्वत्र धातुप्रकरणे रषऋद्वयेति पूर्वनिमित्तमनुवर्त्तितव्यम्, इह तु णटाभ्यामित्यपूर्वमिदम् ।
लङि—अतरितर्णं अतरितृणीत् अतरितृन्ताम् अतरितृणुः । लुङि—अतरितृणीत् । घट इटि-
जाघटीति । (जाम्बवती काव्यादाट पक्षीयः प्रयोगः प्रागेव दर्शितः ।)

अमृता०—४८२. तथेति । सर्वेश्वरादि रहितेन केवलसरामेण व्यवधानेऽपि प्रत्यय-
विरिञ्चि सस्य षत्वमिष्यते, तथा येन व्यवधानेन तत् सस्य षत्वं, तस्य सरामस्यापि

वा से सिं विने' त्यनेन इट् कस्मान्न भवतीति चेत्तत्राह—सर्वत्रवेति । कार्ये कर्तव्ये ।
तृणिंति । 'रषाभ्यां टुस्तवर्गज' इत्यनेन भूतपूर्वस्येति यद्वक्ष्यते तदेव दृढीकृतम् । भूतपूर्व-
स्येति पूर्वं भूतस्येत्यर्थः । मूर्द्धन्यस्येति मूर्द्धन्योऽत्र टवर्गान्तः । नवर्जेत्यादि निषेधसूत्रमेव
मूर्द्धन्यापाये हेतुरतएवोक्तं नवर्जतवर्गस्थस्येत्यादिनेति ॥४८०॥

बाल०—णटा । नराम-टरामाभ्यामुत्तरः सरामः परामो भवति । घटेति घट
चेष्टायाम् ॥४८१॥

पिसृ-पेपेष्षि । केवलेनेति किम्-नेनेस्सि ।

ग्रहि ज्या-जरिगृहीति । सङ्कर्षण-ढत्व-धत्व-टवर्गत्व-गोविन्द-ढलोपाः-जरगृहि । न सङ्कर्षण इत्येके-जाग्रहीति । ढत्व-धत्व-टवर्गत्व-ढलोप-त्रिविक्रमाः-जाग्राहि । आदौ सङ्कर्षणः, ततो द्विर्वचनम्, रिररीरः-जरिगृढः, जरिगृहति ।

गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । जरिगृधीति जरिगृद्धि । अजरिगृधीत् । गोविन्दः दिस्यो हरः; अत्र गोविन्द-रिररीर-हरिघोषत्वम् । हरिकमल-हरिगदे—

पत्वमिष्यत इत्यर्थः । जरिगृहीतीति-आदौ सङ्कर्षणे सति ऋमध्यत्वात् रिविष्णुः । एवं री विष्णौ रविष्णौ च-जरीगृहीति जगृहीति । जरिगृहीति अनीटि रिविष्णौ । पाणिनि-सम्मतमेतत् । न सङ्कर्षण इति तु कालापाः । तन्मतमप्यनुमोदयन् प्रयोगान् साधयति-जाग्रहीतीत्यादि । सङ्कर्षणविरहेण ऋमध्यत्वाभावात् हि विष्णवः । ततो विष्णु रहितेत्यादिना नरस्य त्रिविक्रमः । जाग्राहीति कलापमते ईडभावपक्षे । जरिगृहतीति बहुत्वे नारायणादन्तो नस्य हरः ।

लुङि अजरिगृहीत् । यङन्तादिटो दीर्घा नेति ग्रहे रिट् न दीर्घः, अन्यथा सेहरो न स्यात्, तत्र ह्रस्वेट एवनिमित्तत्वात् । जरिगृहामाम जरिगृह । अजरिगृधीदिति लङि ईट् पक्षे । अत्र गोविन्देति-नरस्य गोविन्दः, ततो नरविष्णुजनानामादिः शिष्टः । हरिघोषत्व-मितिजवर्जं हरिगदादे रित्यादिनादौ घत्वम् । हरि कमल हरिगदे इति-एकत्वे धरामस्य हरिकमलम्, द्वित्वे धातो धरामस्य हरिगदा, प्रत्यय तरामस्य च हरिघोषत्वम् । अजरिघा इति-धातो गोविन्दे हरिघोषत्वे च दधो रुः, ततो रोरे लोपः त्रिविक्रमश्च ।

अमिति—सृजिदृशोरमकपिल वैष्णव इत्यनेनेत्यर्थः । लङि-अदारिदृशीत् अदरिदृष्ट् अदरिदृशुः । दरिदृशिता; इह अम् तु न, नित्यमिदृतया वैष्णवपरत्वाभात् । कपिल वैष्णवे तु दरिदृष्टः । एवं सरिसृजीति सरिसृष्टीत्यादि । कृप स्पृश मृशप्रभृतीशोद्धव हरिगोत्रान्तानान्तु चक्र पाणौ सक् न, शकादिषु पाठेनात्रानिट्वविरहात् । ततएव ऋरामोद्धव सहजानिट इति अम् च नस्यात् ।

बाल०—तथा । व्यक्तार्थं मिदम् । तस्येत्यनेन येन व्यवधाने पत्वं तदा कर्षणम् । पिसृ इति पिसृ गतौ भ्वादिः परपदी । नेनिस्सीति निसि चुम्बने अदादिरात्मपदी । एते नृत्यादयः आकृतिगणत्वात् । सङ्कर्षणेति टवर्गत्वं ढत्वम् । जाग्रहीतीति ऋरामोद्धवत्वा-भावात् न रिररीरो विष्णवः । जाग्राहीति ईडभावपक्षे । जरिगृढ इति ऋरामस्य नेत्यनेन त्रिविक्रम-निषेधः । जरिगृहतीति 'नारायणादन्तो नस्य हरः' इत्यनेन नस्य हरः । जरिगृधीतीति 'न नारायणोद्धवस्ये' त्यादिना गोविन्दनिषेधः । गोविन्दावित्यत्र धातुपदेन धात्ववयवोऽपि गृह्यते इत्युक्तम् । हरिकमल-हरिगदे इति अजरिगृद्धामित्यत्रापि हरिगदेति

अजरिघर्त् अजरिगृद्धाम् अजरिगृधुः । दधो रुः सिपि वा, रोरे लोप्यः
पूर्वस्य चेति—अजरिघाः अजरिघर्त् इत्यादि । दरिदृशीति, अम्
दरिदृष्टीत्यादि । किञ्च षत्वे सुवत्यादिवत् स्यति स्तोभति स्यन्दति
स्फुरति स्कभ्नातयोऽपि शितवन्ता ज्ञेयाः ।

सङ्कर्षणे च वश्यादयोऽपि । ण णत्वे हन्त्यादिवत् स्यति याति वपति

प्रकरणोपयोग्यपरञ्चोपदिशति—किञ्चेति । वक्ष्यमाणोपेन्द्र सम्पर्कि षत्वविधौ—
“उपेन्द्रात् सुवतेः षत्वमित्यादौ सो स्तुभ स्तुवामित्यत्र तथा स्यन्दि प्रभृतिषु च शितपा
निर्देशाभावात् तेषां षत्वमिह प्रसज्यते इति शितवन्तत्वं तेषामतिदिश्यते मुन्याभिमत
दर्शनात् । शितवन्तविज्ञाने सति चक्रपाणौ तेषां षत्व प्रवृत्ति शङ्का न जनिष्यतीति भावः ।
तेन परि सोसोति अतितोस्तोतीत्यादि सिध्यति ।

सङ्कर्षणे चेति—ग्रहिज्येत्यादि सूत्रे वशि प्रभृतयश्च पञ्च शितवन्ता ज्ञेयाः । तेन
चक्रपाणौ सङ्कर्षणं प्रति हरत्वोक्त्या प्राप्तोऽपि नैपां सङ्कर्षणः । वावशीति वावष्टि,
वाव्यधीति वाव्यद्धि, वाव्रश्चीति वाव्रष्टि, पाप्रच्छीति पाप्रष्टि, वाभ्रज्जीति वाभ्रष्टीति
पाणिनिसम्मतमेतत्सर्वम् । तथा उपेन्द्राद् नेर्णत्व विधौ सो या प्रभृतयश्च शितपा न निर्दिष्टा
अपि हन्त्यादिवत् शितवन्ततया ग्रह्याः । तेन प्रनिसोसोति प्रनिवावसीत्यादौ निनिपातस्य
(उपेन्द्रस्य नेः) नैव णत्वम् ।

अन्येऽपि संग्राह्या इति—धातुग्रहणे चक्रपाणेरपि ग्रहणं भवतीत्युक्तित चक्रपाणे
रुत्तरेऽपि णिः प्रयोक्तुं शक्यते । यथा—वोभुवयति, चरिक्वयति । एवं युक् च—शाशाययति
पापाययति । ह्वेञ् व्येञ्चोस्तु यजादिगेपाठात् सङ्कर्षणाभावः,—जाह्वाययति वाव्याययति ।
हन्तेः—जघतयतीत्यादि ज्ञेयम् । एवञ्च चक्रपाणेरुत्तरे सन्नपि प्रयोक्तव्यः । वोभूषति
जंगमिषति । पृथक् धातु स्वरूपत्वात् इवन्त ऋधेति न विभाषितत्वं किन्तु नित्यमिट्;
अतश्च ननिपाताः—दादभिषति पापतिषति दादिषति दाधिषति देदिषति ।

ज्ञेयम् । अजरिघर्त् इत्यत्र ‘रात्सस्यैवेति’ नियमात् न सत्सङ्गान्तहरः । अजरिगृधुरिति
‘सि नारायणे’ त्यादिना अन उस् । अजरिघर्त् इति रोरभावपक्षे अमिति ‘ऋरामोद्धव
सहजानिटोऽम् वा वैष्णवादावकपिले’ इत्यनेनेति शेषः । अमभावपक्षे दरिदृष्टीति ।
किञ्चेति स्यति-स्तोभति स्यन्दति-स्फुरति-स्कभ्नातयोऽपीत्यस्यापि श्तिवन्ता ज्ञेया
इत्यनेनान्वयः श्तिपा निर्दिष्टत्वात् चक्रपाणौ यथा सुवतेः षत्वं न भवति । तथा स्यति-
स्तोभतीत्यादीनामपि न भवतीति । सङ्कर्षणे चेति ‘श्येङः सङ्कर्षणो विष्णुनिष्ठायां श्वेः
सङ्कर्षणो वा यङ्धोक्षजयोरि’ त्यादिना प्राप्ते सङ्कर्षणे । श्यादयोऽपीति-श्या-शिव-व्या-
ज्या-ह्याः ज्ञेयाः । तर्हि कथं शिवधातोः शोशवीतीत्यादि रूपमुक्तम् ? तदेतच्चिन्त्यमिति
चेत्तत्रैवं वाच्यं शोशवीत्यत्र यङ् विषये यत् सङ्कर्षणं तस्यैवोदाहरणम्, न तु चक्रपाणौ सति
प्राप्तसङ्कर्षणस्योदाहरणमिति । नेर्णत्व इति । श्तिपानिर्दिष्टत्वात् चक्रपाणौ हन्त्यादिषु

वहति शाम्यति चिनोति देग्धयः । इति चक्रपाणयो बहुलमन्येऽपि संग्राह्याः ।

॥ इतिचक्रपाणि प्रक्रिया ॥

ण्यन्तात् सन्नन्ताद् वा चक्रपाणि स्तु नस्यात्, एकाधिक सर्वेश्वरत्वेन यङः प्रसङ्गाभावात् । चुरादौ युजादे णे रभावेतु भवत्येव;—योयुजीति योयोक्तीत्यादि सन्ध्येयम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां सम्पूर्णा
चक्रपाणि प्रक्रिया विवृतिः ।

परेषु यथा नेर्णत्वं न भवति, यथा स्यत्यादिष्वपि न भवतीति । चक्रेति बहुलमिति क्रियाविशेषणम् ॥४६२॥

॥ इति यङन्ताश्चक्रपाणयः ॥

अथ नामधातु प्रक्रिया ।

४६३. नामविष्णुपदात् प्रत्ययः ।

विभुरयम् ।

४६४. यमिच्छति तस्मात् क्यन् ।

क्यच् पा । पुत्रमिच्छतीति क्यनि उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनेच्छ-
तेरप्रयोगः । पुत्रं क्यन्, कनावितौ । पुनः क्यनादिना सहैकपदत्वं
भविष्यति, पुनर्विष्णुभक्ति सिद्धत्वात्, ततश्च ।

४६५. अन्तरंगस्वादे मंहाहर एकपदत्वारम्भे ।

पुत्र य इतिस्थिते,

अमृता०—४६३. नामेति । नाम्नो जातं विष्णुपदं नामविष्णुपदं, तस्मादुत्तरे
क्यनादि लक्षणः प्रत्ययो भवति । चक्रपाण्यन्ते हि धातोरित्यधिकारो निवृत्तः । यद्यपि
नामविष्णुपदात् तद्धित प्रत्यया अपि स्युस्तथाप्यस्य प्रकरणस्य नामधातु प्रक्रियाख्यत्वात्
“सनाद्यन्ताश्चधातव” इत्यत्र आदिशब्दोपात्ताः क्यनादि प्रत्यया एवोपलभ्यन्ते, यैर्योगे
नाम विष्णुपदान्ताश्च धातुसंज्ञत्वं लभन्ते । विभुरिति—अनेकाधिकार व्यापी विभुनामा-
धिकार एषः ।

अमृता०—४६४. यमिति । इच्छतेः कर्मपदात् क्यन् प्रत्ययः स्यात् । करामइत्
मिदमात्र ज्ञापनाय नतु कपिलत्वाय, प्रयोजनाभावात् । उक्तानामिति—उक्ता अर्था येषां ते
उक्तार्थाः, तेषां प्रयोगा न भवन्ति, पुनरुक्तदोषादित्यर्थः । अत्र इच्छार्थे क्यन् प्रत्ययस्य
विधानात् तेनैव इच्छा उक्ता, अतः क्यनि सति इच्छति नैव प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यम् ।
पुनर्विष्णुभक्तिसिद्धत्वादिति—क्यनादि प्रत्ययान्तानां धातुसंज्ञत्वात् तदुत्तरे तिवादि विष्णु
भक्तिसिद्धेरितिभावः । द्वितीयान्तनिर्देशेन किम्—पुत्रेणेच्छतीत्यादौ तु न ।

अमृता०—४६५. अन्तरङ्गेति । एकपदत्वे आरम्भे सति अन्तरङ्गस्वादिविष्णुभक्ते
मंहाहरः स्यात् । इह भाविनि भूतवदुपचारेण भाविविष्णुभक्तिमपेक्ष्य हि प्राक्-सिद्धाया
अन्तरङ्गता ज्ञेया, प्रकृतावपि पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायात् ।

अथ विभुः (नामधातुः)

बाल०—नाम । नाम्ना सिद्धं विष्णुपदं नामविष्णुपदं तस्मादुत्तरे प्रत्ययो भवति ।
विभुरिति । विभुनामा अधिकार इत्यर्थः ॥४६३॥

बाल०—यमि । व्यक्तार्थमेतत् । उक्तार्थानामिति उक्तोऽर्थो येषामिति विग्रहः ।
इच्छतेरप्रयोग इति इच्छार्तस्य क्यनैवीकृत्वात् । पुनः क्यनादिनेति क्यनादिना सह पुन-
रिति त्वर्थः पुनः शब्दः, न त पुनर्वारार्थः ॥४६४॥

४६६. अद्वयस्य ईः कचनि ।

पुत्रीय । धातुसंज्ञा, तिप् शवादि-पुत्रीयति । एक वचनमतन्त्रम्, पुत्रमिच्छति-पुत्रीयतीत्यादि । आत्मार्थेवेच्छा गम्यते । अन्यपद सापेक्षतायां न स्यात् । भ्रातुः पुत्रमिच्छति, महान्तं पुत्रमिच्छति इति । भ्रातुषुपुत्रीयतीति तु समस्तत्वात् । पुत्रीयति श्रीकृष्णमिति तु पश्चाद् योगेन । लक्ष्मणं सा वृषस्यन्तीति भट्टिवत् । उपेन्द्रारस्त्रिविक्रम इत्यादि-प्रर्षभीयति प्रार्षभीयति । उपत्कारीयति उपाल्कारीयति । नेह—उप ऋकारीयति उपर्कारीयति । उपेन्द्राद्वयहर इत्यादि— उपेकीयति उपैकीयति । एवं गामिच्छति-गो य इति स्थिते,—

अमृता०—४६६. अद्वयस्येति । कचन् प्रत्यये परे अद्वयस्य स्थाने इः स्यात् । आत्मार्थेवेति—आत्मने इयम् आत्मार्था; इच्छा आत्मार्था हि गम्यते नतु परार्था । अयमर्थः—अकर्तृकाया इच्छाया असम्भवात् सूत्रे यमिच्छतीत्यत्र कर्ता स्वयमिति अर्थादेव लभ्यते । तस्मादन्यस्य इच्छायान्तु कचन् न स्यादनभिधानादिति ।

अन्यपदसापेक्षतायां नेति—“नसापेक्षे कृत्तद्धितसमासाश्च” इति प्राचामुक्ती चकारादाख्यातिक प्रत्ययाश्च निषिद्धा इत्यवगन्तव्यम् । भ्रातुषुपुत्रीयतीति—समासे “ऋरामाद् विद्यायोनि सम्बन्धे” इत्यनेन पष्ठ्या अलुक् । अत्र भ्रातुषुपुत्र इति समस्त पदात् कचन् । ननु पुत्रीयति श्रीकृष्णमित्यत्र सापेक्षत्वेऽपि कथं कचन् दृश्यत इति चेत्तात् समाधत्ते—पश्चाद् योगेनेति । सापेक्षत्वं खलु एकार्थीभावपदातिरिक्तपदसम्बन्धित्वम् । पुत्रमिच्छतीति प्रथमावस्थायामेकपदत्वारम्भकपदद्वयातिरिक्तः पदसम्बन्धो नास्तीति न सापेक्षत्वं किन्तु पश्चात् श्रीकृष्णमिति विवक्षितं कर्मपदं योजितमित्यदोषः । एतच्च भट्टि-प्रयोगेण दृष्टान्तयति—लक्ष्मणमिति । मैथुनेच्छायां वृषशब्दस्य वृषस्य इति निपातो वक्ष्यते । लक्ष्मण शब्दस्य पश्चाद् योगः । उपेन्द्रार इत्यादौ नामधातौ तु वा तदलञ्चेति त्रिविक्रम विकल्पः । कचना सिद्धे ऋषभीय धातौ पश्चात् प्रशब्दो योजितः । नेहेति—“नतु त्रिविक्रमभवस्येति” इति निषेधादित्यर्थः । उपेकीयत इति—एकमिच्छतीत्यर्थे कचन्, पश्चादुपेन योगः ।

बाल०—अन्त एकपदत्वस्यारम्भे अन्तरङ्गस्यादेर्महाहरो भवति । अन्तरङ्गेति विशेषणं किमर्थमुक्तमिति न निश्चितमिति चेत् केनाप्युच्यते तदेवं वाच्यं प्रकृत्याश्रितं प्रकृतावपि पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन पूर्वसिद्धस्वादेरन्तरङ्गत्वादिति विशेषणमुक्तं पुनर्विष्णुभक्तिप्राप्तेरिति ॥४६५॥

बाल०—अद्व । कचनि परे अद्वयस्य स्थाने ई भवति । एकेति अतन्त्रं न नियत-मित्यर्थः । आत्मार्थेवेति इच्छा आत्मार्थेव गम्यत इति इच्छायाः परार्थत्वे कचन् न भवतीति भावः । भ्रातुः पुत्रमिच्छति महान्तं पुत्रमिच्छतीति अत्रापि आत्मार्था एवेच्छा

४६७. ओद्वयस्यावावौ प्रत्यय ये ।

४६८. धातुसम्बन्धि नस्तु नान्यनिमित्तस्य ।

गव्यति । नावमिच्छति नाव्यति । धातोः—कृति लव्यम् भाव्यम् ।
अन्यनिमित्तत्वान्नेह—आ ऊयते ओयते औयत ।

अमृता०—४६७. ओद्वयस्येति । प्रत्यय सम्बन्धिनि यरामे परे ओरामस्य स्थाने
अव्, ओरामस्य आव् इत्यादेशः स्यात् ।

अमृता०—४६८. धात्विति । धातुसम्बन्धिन ओद्वयस्य यौ अवावादेशौ, तौ पुनः
प्रत्ययनिमित्तकस्यैव ओद्वयस्य भवतौ नतु प्रत्ययादन्य निमित्तकस्य । पूर्व सूत्रेण धातोरथातो
रिति सामान्येनोक्तिः, अनेन तत् सङ्कोच्य धातुमात्रसम्बन्धि न ओद्वयस्येति नियम उक्तः ।
लव्यमिति—‘सर्वेश्वरान्तधातो र्यत्’ इत्यनेन लूञ् धातोर्यत् प्रत्ययः । धातोरन्तस्य गोविन्द
स्ततः अव् अत्र प्रत्यय यरामं निमित्तीकृत्य हि गोविन्द इत्ययमोरामः प्रत्ययनिमित्तः ।
एवं भाव्यमिति—‘उद्वयाण्यदावश्यक’ इत्यनेन भूधातौ ण्यत् । अन्तस्यवृष्णीन्द्रः । इहापि
प्रत्ययं नृसिंह यरामं निमित्तीकृत्य औरामो विहित इति प्रत्ययनिमित्ताएव सः ।

व्यावृत्तिमाह—अन्येति । ओयत—आङ् पूर्वस्य वेत्रः कर्मणि ते, यक्, वचिस्वपीति
सङ्कर्षणः, वामनस्य त्रिविक्रम स्तत उद्वये ओः । अत्र ओरामस्य निमित्तामारामो नतु
प्रत्यययः । औयतेति—वेञ् कर्मणि लङ् त । इह वृष्णीन्द्रभवोरामस्य निमित्तामदागम—
स्तेन न आव् । प्रत्यय यइति किम्—गोयानम् नौयानम् ।

किन्त्वन्यपदसापेक्षत्वान्न क्यन् । अन्यपदसापेक्षत्वमत्र विवक्षाधीनं नत्वावश्यकमिति
ज्ञेयम् । आनुष्पुत्रीयतीति आनुष्पुत्रशब्दः समस्तः ऋरामाद्विद्यायोनिसम्बन्ध इत्यदेन
पष्ठ्या महाहरनिषेधः । ननु पुत्रीय धातोरकर्मकत्वात् पुत्रीयति श्रीकृष्णमिति कथं भवतीति
चेत्तत्राह—पुत्रीयतीति । वृषस्यन्तीति अश्वस्य वृषस्यौ मैथुनेच्छायामिति वक्ष्यते ।
वृषशब्दोऽत्र शुक्ल पुरुषवचनः । पुंमात्रवाचित्वे तु अर्थासङ्गतिः स्यात् । प्रपञ्चीयतीति
‘ऋषभो वृषभो वृष’ इत्यमरः । नेहेति न तु त्रिविक्रमभवस्येत्युक्तत्वात् ॥४६६॥

बाल०—ओ । प्रत्यये परे ओद्वयस्य स्थाने अवावौ भवतः । ओद्वयस्येति सामान्यत
उक्त्वा विशेषमाह ॥४६७॥

बाल०—धात्विति । अथवा प्रतिषेधसूत्रमेतत् अन्यनिमित्तस्य धातुसम्बन्धिन ओद्व-
यस्य तु अवावौ न भवतः इत्यर्थः । अन्यनिमित्तस्येति प्रत्ययात् अन्यनिमित्तं यस्येति
विग्रहः । नाव्यतीति नावमिच्छतीत्यर्थः । लव्यमिति लूञ् छेदने ‘सर्वेश्वरान्त धातो
र्यदि’त्यनेन यत् । भाव्यमिति भूसत्तायाम् ‘उद्वयात् ण्यदावश्यक’ इत्यनेन ण्यत् । अत्रा-
वश्यकत्यस्य गम्यत्वं वैष्णवैः शुचिभिर्भाव्यमिति । ओयत् इति आङ् पूर्व वेञ् तन्तुसन्ताने
ते यक् सङ्कर्षणः, त्रिविक्रमः । अत्र ओरामस्य आङपि निमित्ताम् । औयतेति भूतेश्वरे
अत्र औरामस्य अदागमोऽपि निमित्ताम् ॥४६८॥

४६६. युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावुत्तरपद-प्रत्ययोरेकत्वे ।

समासस्य परपदमुत्तरपदम् । त्वामिच्छति त्वद्यति, मामिच्छति मद्यति ।
द्वित्व-बहुत्वयोः—युष्मद्यति अस्मद्यति । नकुर्छुर् नामधातूनाम्—चतुर्
इच्छति चतुर्यति, दिवमिच्छति दिव्यति । एवंगिर्यति धुर्यति । तथा च
भाष्यम्—असुपीत्येव । तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते । तेन सुव्धातो नं
भवतीति । वामन एव खलु काशिका-भाषावृत्ति-कातन्त्र-रसवती-
सुपद्मादिषु मन्यते । प्रक्रिया प्रसादौ तु चिन्त्यौ । ऋरामस्य रीः क्य-यङोः
—कर्त्रीयति ।

५००. नान्तमेव विष्णुपदं क्ये ।

अमृता०—४६६. युष्मदिति । उत्तर पदे परे प्रत्यये च परे एकवचनस्थयो युष्मद-
स्मदोः स्थाने यथाक्रमं त्वद् मद् इत्येवमादेशौ भवतः । युष्मद्यतीति—युवांयुष्मान्
वेच्छतीत्यर्थः । एवमस्मद्यति । न कुर् छुरित्यादि—धातोः र्व प्रागिदुतोरिति त्रिविक्रम-
विधाने निषेध उक्तः । गिर्यतीति गिरं वाचमिच्छतीत्यर्थः । धुर्यतीति धुरं भारमिच्छ-
तीत्यर्थः । अत्र त्रिविक्रमं निषिध्य तत्-पोषणाय तथा विरुद्धमतदूषणाय च भाष्यवचन-
मुद्वृज्यति—तथाचेति । षष्ठ्या विपरिणम्यत इति—असुपीति सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्ततया
विपरिणामः क्रियते । तेनासुपीत्यस्य विपरिणामेन सुव् धातोरर्थान्नामधातो नंदीर्घं
इत्यवसीयते । तदेवमेव मतं काशिकादिष्वपि दृश्यते । तैः पुनर्धातोरित्यनुवृत्तिं विधाय
नामधातो व्यावृत्तितया दर्शितम् । प्रक्रिया-प्रसादौ तु चिन्त्याविति—तत्रतत्र 'हलि च'
इत्यनेन गीर्यति दीव्यतीत्यादीनि साधितानि; तदेतद् भाष्यासम्मतत्वादग्राह्यं न वेति
चिन्तनीयम् ।

अमृता०—५००. नान्तमिति । क्यनि क्यङि चे प्रत्यये परे नान्तमेव शब्दरूपं
मित्यर्थः । नामप्रकरणे स्वादितद्वितयो रेव परतः प्रकृतेर्विष्णुपदवत्त्वमङ्गीकृतम्, इह तु

बाल०—युष्म । उत्तरपदे प्रत्यये च परे एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने
त्वन्मदो भवतः । युष्मद्यतीति युवां युष्मान् वा इच्छतीत्यर्थः । अस्मद्यतीति आवाम्
अस्मान् वा इच्छतीत्यर्थः । न कुर्छुर् नामधातूनामिति त्रिविक्रमनिषेधविधानसूत्रम् ।
दिवमिति स्वर्गमित्यर्थः । गिर्यतीति गिरं वाचम् इच्छतीत्यर्थः । धुर्यतीति धुरं भारमिच्छ-
तीत्यर्थः । त्रिविक्रमाभावमुक्त्वाभाष्यादिमतदर्शनेन स्वमतं द्रढयति स्वमतं खण्डयति
च—तथा च भाष्यमिति । असुपीत्येवेति असुपीत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः । तत असुपीति षष्ठ्या-
विपरिणम्यत इति षष्ठ्यन्तत्वेन परिकल्प्यत इत्यर्थः । सुव्धातोरिति नामधातोरित्यर्थः ।
वामन इति उक्तं कर्म । प्रक्रियेति । प्रक्रिया-प्रसादमते त्रिविक्रमो भवतीति चिन्त्यत्व-
मुक्तम् ॥४६६॥

राजानमिच्छति, विष्णुपदत्वान्नलोपादिः । नरामादिहरो नासिद्ध
स्तुगादिविधेरन्यत्र । राजीयति । अहर्षति । कंसहभ्यामित्यत्र त्वासिद्धः ।
ततः पृथावपि क्वपि न तुक् । नियमान्नेह विष्णुपदत्वं—वाच्यति ।
विष्णुजनादित्यादौ क्यस्य तु वा—समिधिता समिध्यता ।

क्ये परे इत्यपूर्वमिदम् । ननु राजीयतीत्यत्र नरामहरे सति अरामस्येरामे क्रियमाणे
तस्यान्तरङ्गत्वाद् बहिरङ्गो नरामहरोऽसिद्धः स्यादिति कुतस्तत्र ईरामप्रवृत्त्यवकाश इति
चेत्तत्र सङ्गमयति—नरामादि हरो नासिद्ध इति । आदिना ओजस् शश्वत् प्रभृतीनां
सरामतरामादि हरश्च नासिद्धः । तुगादिविधेरन्यत्र नरामादिहरः असिद्धो न स्यात् । ततो
राजन् शब्दे तुग्विधेरप्राप्तेस्तत्र नराम लोपस्यासिद्धत्वं नाशङ्कनीयमिति भावः । अहर्ष-
तीति—अहो विष्णुसर्गो विष्णुपदान्त इति नस्य विष्णुसर्गे तस्य ररामः ॥ १५१०६ ॥

तुगादिविधौ त्वसिद्धः स्यादेव । तद्दर्शयति—कंसहभ्यामिति । कंसहन्तीति क्वपि
कंसहन् शब्दो निष्पन्नः । तस्य भ्यामि नामान्तस्य नस्य हरे वामनात् तुक् पृथाविति
प्राप्नोति किन्तु तुग्विधेरन्तरङ्गत्वात् तस्मिन् क्रियमाणे बहिरङ्गो नरामहरः असिद्धः
स्यादिति नहि तुक् प्रवर्तते तत्रेति फलितार्थः । तुगादि विधेरित्यत्र आदि पदेन सुबुविधौ
संज्ञा विधौ च नरामादि हरोऽसिद्धो मन्तव्यः । तत्तच्च यथा—सुबाश्रितविधौ राजभ्यमित्यत्र
नलोपस्यासिद्धत्वात् कृष्णस्य त्रिविक्रमो गोपाल इति न प्राप्नोतीति मूले हि प्रपञ्चितम् ।
एवञ्च राजभिरित्य कृष्णाद् भिस ऐस् इत्यपि न भवति । तथा युवसु इत्यत्र कृष्णस्य
ए वैष्णवे बहुत्व इति च न स्यात् । संज्ञाविधौ च—दण्डी च दत्तश्चेति रामकृष्ण समासे
दण्डिन् शब्दस्य नलोपासिद्धत्वात् हरि संज्ञाया अभाव इत्यतो रामकृष्णे हरि संज्ञस्ये-
त्यादिना दण्डिन् शब्दस्य पूर्वनिपातनियमविरहे सति दत्तदण्डिनौ दण्डिदत्तौ वेति द्वयमेव
सिध्यतीत्यनुसन्धेयम् ।

नियमान्नेहेति—‘सूत्रे नान्तमेव’ इत्येवकारनिवेशेन खलु नियमो विहितः—नान्ता-
दन्येषान्तु न विष्णुपदत्वमिति बोधयितुम्; तेन वाचमिच्छति वाच्यतीत्यत्र चवर्गस्य नहि
क्वर्गः । अपि च विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति, इह ध्वंसुस्त्रिंस्विति न दरामः । मधु
लिहमिच्छति मधुलिह्यति, हस्य ङो न । गोदुहमिच्छति गोदुह्यति, दादे स्तु घो न ।
पुमांसमिच्छति पुंस्यति, सत्सङ्गान्तहरो न । एवमन्यान्यप्यूह्यानि । समित् काष्ठमेषा
समिधिता इत्यादि च ज्ञेयम् ।

बाल०—नान्त । क्ये परे नान्तमेव विष्णुपदं भवति । नान्तस्यैव विष्णुपदत्वं
मन्यते नान्यस्येत्यर्थः । न लोपादिरित्यादिशब्देन विष्णुसर्गादिर्ग्रहणम् । ननु राजीयतीत्यत्र
‘क्वचिदन्तरङ्ग’ इत्यादि न्यायेन नरामहरस्य असिद्धत्वम्, अतएव ईविधानाभावश्च भवतु
इति चेत् तत्राह—नरामादीति । तुगादिविधेरन्यत्र नरामादि हरोऽसिद्धो न भवतीति
नासिद्धत्वम् । तुगादिविधौ तु असिद्धत्वमिति । अर्हयतीति अहरिच्छतीति ‘अहो विष्णु-
सर्गो विष्णुपदान्ते’ इत्यनेन विष्णुसर्गः ‘अहो विष्णुसर्गस्य र’ इत्यादिना विष्णुसर्गस्य रः ।
तुगादिविधेरन्यत्रेति यदुक्तं तत् फलमाह—कंसहभ्यामिति । असिद्ध इति नरामहर इति

५०१. मान्ताव्ययाभ्यां न कथन् ।

किमिच्छति, उच्चैरिच्छति ।

५०२. अशनाय वृभुक्षायाम्, उदन्य पिपासायाम्, धनायातिलोभे,
अश्वस्य-वृषस्यौ मैथुनेच्छायाम्, क्षीरस्यलवणस्यौ, दधिस्य
दध्यस्यौ, मधुस्य मध्वस्यौ, पतिस्य पत्यस्यादयो-
लालसायाम् ।

अशनोदकादीनां क्यन्नन्ता निपाताः । वृषोऽन्नपुंमात्रो वृषभश्च । वृषस्यन्तो

अमृता०—५०१. मान्तेति । मान्त प्रकृतिकात् सुबन्तादव्ययाच्च कथन् न स्यात् ।

अमृता०—५०२. अशनायेति । वृभुक्षायाम् अशनशब्दस्य क्यना सह अशनायेति निपातः स्यात् । आत्वमिह निपात फलम् । अन्यत्र तु अशनीयति । पिपासायामुदक् शब्दस्य उदन्य इति क्यन्नन्तो निपात्यते । इह करामस्य नराम ईत्वाभावश्च निपातनात् । अन्यार्थे—उदकीयति । अति लोभे गम्यमाने धनशब्दस्य क्यना सह धनायेति निपात्यते । आत्वमिह निपातफलम् । अन्यत्र धनीयति । मैथुनेच्छायां अश्व-वृषभयोः अश्वस्य-वृषस्यौ क्यन्नन्तो निपात्येते । स्पृहातिरेका लालसा, तस्यां गम्यमानायां क्षीर-लवणयोः क्षीरस्य-लवणस्यौ क्यन्नन्तो निपात्येते । अश्वादीनां मुडादेशो निपात फलम् । लालसायां दधिमधु प्रभृतीनां दध्यस्येवम्बिध रूपाणि श्यना सह निपात्यन्ते । एषान्तु मुडादेश अमुडादेशश्च निपातफलम् पत्वाभावश्च ।

मानुषीणां मैथुनेच्छायां वृषकामना तु न सङ्गच्छते, अतो वृषशब्दस्य पुंमात्र वाचित्वमुपदिशति—वृषोऽनेति । अमरवाक्येन च तदुपपादितम् । अतएव लक्ष्मणं सा वृषस्यन्तीति भट्टिप्रयोगश्च सङ्गच्छते । मैथुनलालसाभ्यामन्यत्र तु—अश्रीयति सैनिकः, क्षीरीयति कृष्ण इत्यादि ज्ञेयम् । अशनादिषु सद्य एव भोक्तुमिच्छा चेत्, पातु मुदकेच्छा

शेषः । न तु गिति अन्यथा 'वामनात्तुक् पृथावि'त्यनेन तुक् स्यात् । वाच्यतीति विष्णु-पदत्वाभावात् न चस्य कः । समिधितेति समित् काष्ठम् ॥५००॥

बाल०—मान्ता । सुगमम् ॥५०१॥

बाल०—अश । वृभुक्षायां गम्यमानायाम् अशनशब्दस्य अशनायेति क्यन्नन्तो निपातो भवति । वृभुक्षा भोजनेच्छा । पिपासायामर्थे उदकशब्दस्य उदन्येति क्यन्नन्तो निपातो भवति । पिपासा पानेच्छा । अतिलोभेऽर्थे धनशब्दस्य धनायेति क्यन्नन्तो निपातः । मैथुनेच्छायामर्थे अश्ववृषशब्दयोः अश्वस्य वृषस्यौ क्यन्नन्तो निपातो । लालसायामर्थे क्षीरलवणादीनां क्षीरस्य लवणस्यादयः क्यन्नन्ता निपाताः । लालसा महानाभिलाषः । अश्वशब्दचतुष्पाज्जातिविशेषवचनः पुंजातिवचन इति केचित् वृषभश्चेति वृषभो बलीबहुः । पुंमात्र इति यदुक्तं तत्रामरं प्रमाणयति वृषस्यन्तीति । इत्यादीति पिपासाया उदक-मिच्छति उदन्यति । अतिलोभेन धनमिच्छति धनायति । मैथुनेच्छाया अश्वमिच्छति

तु कामुकीत्यमरः । दधिस्यादयस्तु दन्त्यमध्या एव । वृभुक्षयाशन-
मिच्छति अशनायतीत्यादि ।

५०३. काम्यश्च पूर्वक्यन्नर्थे ।

उच्चारणार्थत्वाद्यभावान्न कित् । धात्वधिकार एवेतो राम धातुकत्वस्य
च विधानादिडादि प्राप्तौ द्व्यङ्गवैकल्यम् । पुत्रकाम्यति कृष्णम् ।

५०४. यमिवाचरति यस्मिन्निव च तस्मात् क्यन् ।

पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति रामम्, पुत्रवन्मन्यत इत्यर्थः । वृन्दावने

चेत्, धने सत्यपि पुनर्धनेच्छा चेत्, तदास्युदाहरणम् । अन्यथा कालान्तरोपयोगार्थ-
मशनेच्छा चेत्, स्नानाद्यर्थमुदकेच्छा दरिद्रे सति धनेच्छा चेत् तर्हि तु प्रत्युदाहरणं
बोध्यम् ।

अमृता०—५०३. काम्यश्चेति । पूर्वोक्तेक्यन्नर्थे द्वितीयान्तान्नामः काम्यप्रत्ययश्च
स्यात् । चकारात् पूर्वोक्तः क्यन् च । उच्चारणार्थत्वाद्यभावादित्यत्र आदि शब्देन
कपिलार्थत्वस्य च ग्रहणम् । नच हरिकामतीत्यादौ गोविन्दाभावे कपिलत्वामावश्यकमिति
वक्तव्यम्, धात्वङ्गस्यैव गुणविधानेन, इहतु शब्दाङ्गत्वेन तत्प्रसङ्गाभावात् । ननु पुत्र-
काम्यतीत्यादौ काम्ये परे इडागमः कथं न स्यादिति चेत्तत्र सिद्धान्तमाह—धात्वधिकार
इति । तत्र द्व्यङ्गवैकल्यमिति—इट् रामधातुक इति लक्षणं धातोरित्यधिकारान्तः पातेन
धातोरेवोत्तरे विहितं नतु नाम्न उत्तर इत्येकाङ्गम् । अथ अन्ये प्रत्यया रामधातुका इति
संज्ञा च तदधिकारे विधानात् धातोस्तरे विहित प्रत्ययानामेव कृता नतु शब्दोत्तर
विहितानां तेषामिति द्वितीयाङ्गम् । काम्ये परे इडादिके कृते तूक्तमुभयाङ्गं विकलं दुष्टं
भवतीति सरलार्थः । अयन्तु मान्ताव्ययाभ्यामपि स्यात्,—किंकाम्यति, स्वःकाम्य-
तीत्यादि ।

अमृता०—५०४. यमिवेति । यमिवाचरति तस्मात् तथा यस्मिन्निवाचरति
तस्माच्चोपमान द्वितीयान्तात्, उपमान सप्तम्यन्ताच्च नाम्नः क्यन् स्यात् । पुत्रीयति

अश्वस्यति एवं वृषस्यति । लालसया क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति एवं लवणस्यती-
त्यादयः ॥५०२॥

बाल०—काम्यश्च । पूर्वक्यन्नर्थे काम्यश्च भवति । पूर्वक्यन्नर्थे इति पूर्वशब्द-
प्रयोगात् वक्ष्यमाणक्यन्नर्थे न भवतीति । उच्चारणार्थत्वाद्यभावादिति करामस्येति शेषः ।
आदिशब्देन कपिलत्वार्थस्य ग्रहणम् । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्ये परे इट् कथं न भवतीति
आशङ्काभासं विधाय समादधाति धात्वधिकार एवेति । इटो रामधातुकस्य च धात्वधिकार
एव विधानम् अतोऽत्र धातुत्वाभावात् रामधातुकपरत्वाभावाच्च न इट् एतदेवोक्तम् इडादि
प्राप्तौ द्व्यङ्गवैकल्यमिति वैकल्यमत्राभावः । पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिच्छतीत्यत्र कृष्णमिति
पश्चादयोगेनेति ज्ञेयम् ॥५०३॥

इवाचरति वृन्दावनीयति निजोपवने । वृन्दावने यथा व्यवहरति
तथेत्यर्थः ।

५०५. डौ नलोप निषेधः क्ये ।

राजनीवाचरति राजन्यति गोपाले । एवं पथिन्यति गृहे ।

५०६. विष्णुजनादपत्यस्य यो हरः क्यव्योः ।

विस्तद्वितः । गर्गस्यापत्यमित्यर्थे यरामष्टुणित्तद्वितः । आदिसर्वेश्वरस्य
वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इति वक्ष्यते, गार्ग्यः; ततः क्यनि यमात्रहरेणारामशेषः
—गार्गीयति ।

राममिति—रामं बलरामं, पुत्रं यथा मन्यते तथा रामं मन्यते यशोदा नन्दो वेत्यर्थः । उपवनं
कृत्रिमवनमुदयानमित्यर्थः । वृन्दावने यथेति—वृन्दावने यथा दण्डवत् प्रणाम-परिक्रमादिकं
पूज्योचितं व्यवहरति तथा स्वोपवनेऽप्याचरतीत्यर्थः । अत्रोपानार्थं तु न काम्यः,
पूर्वक्यन्नर्थे इत्युक्तेः ।

अमृता०—५०५. डाविति । क्येपरे सप्तम्येकत्वे तूपमाने नान्तस्य नलोपो न स्यात्,
नान्तशब्दानां विष्णुपदवत्त्वात् सर्वत्र नलोपे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । राजन्यतीति श्रीदामादि
सखेति शेषः । भृत्यो यथा छत्रधारण-संवीजन-पादसम्बाहनाद्युपचारैः राजनि व्यवहरति
तथा ब्रजसखा कृष्णेऽपीतिभावः । डाविति किम्—राजानमिवाचरति राजीयति कृष्णम् ।

अमृता०—५०६. विष्ण्विति । क्येपरे तद्वित वि प्रत्यये च परे विष्णुजनादुत्तर-
स्यापत्यार्थे विहितयरामस्य हरोभवति । यरामः टणिदिति—“गर्गदिमाधवयः” इत्यनेना-
पत्यार्थे यरामः । तत्रच टणिन् माधव इतितस्य टित् णिच्च विहितः । तत आदिसर्वेश्वर-
स्येति वक्ष्यमाणेन वृष्णीन्द्रः । इदानीं गार्ग्यं शब्दात् क्यनि अपत्यप्रत्ययस्य केवलयरामहरेण
अरामोऽवशिष्टः, ततः अद्वयस्य ईरामे गार्गीयति । अपत्यस्येति किम्—गोर्विकारो गव्यं
तदिच्छति गव्यीयति ।

बाल०—यमिवा । व्यक्तार्थमेतत् । पुत्रीयति राममिति नन्दोयशोदा वेति शेषः ।
निजोपवन इति उपवनं कृत्रिमवनम् ॥५०४॥

बाल०—डौ । क्ये परे डौ सति नलोपनिषेधो भवति । राजन्यति गोपाल इति
श्रीदामादिरिति शेषः । विहारानुसारेण कदाचित् कदाचिदियं रीयिर्भवतीति ज्ञेयम् ।
पथिन्यतीति पथीवाचरतीति डाविति किं राजानमिवाचरति राजीयति गोपालम् ॥५०५॥

बाल०—विष्णु । क्य-व्योः परयोः—विष्णुजनादुत्तरस्य अपत्यस्य अपत्यार्थे विहितस्य
यो हरो भवति य इति षष्ठ्यन्तम् । यरामष्टुणित्तद्वित ‘गर्गदिमाधव यराम’ इत्यनेनेति
शेषः । गार्गीयतीति ‘अद्वयस्य ई क्यनी’ त्यनेन ई । विष्णुजनादिति किम्—सौपर्ण्यमिच्छति
सौपर्ण्यीयति । सौपर्ण्य इति ‘लक्ष्मीशुभ्रादिभ्यां माधवढो बलुलमि’ त्यनेन अपत्यार्थे
माधवढः । टणिन्माधवढत्रयः । अपत्यस्येति किम्—गव्यमिच्छति, गव्यीयति । गव्यपयस्ये
साधूनी इति तद्वितप्रकरणे वक्ष्यते ॥५०६॥